

רומאן זימאנדט

„בלילה מ־12 עד 5 בבוקר לא ישנתי“

(על יומנו של אדם צ'רניאקוב)

להורי — זכרון
לכתי — מזרשה

בתשדוֹת שנמצאו, בשלימותן או בחלקן בתחום „השכונה היהודית“ בווארשה ניתן להבחין בשתי דרכים מזגדות, קוטביות, של תיאור יומיומי של המאורעות: כרוניקת שנות המלחמה והכיבוש מאת לודביק לאנדאו¹ ויומנו של אדם צ'רניאקוב.² כל אחת מתעודות אלו מציגה — פרט לסגולותיה התאוריות — סוג שונה במהותו, כמעט מצטיין בפרטיו, של רישום מדויק. ביניהן — ההדגשה היא על „ביניהן“, בגלל אופי הכלליים שבהן — יש לקבוע מקומן של רשימותיו של עמנואל רינגלבלום.³

המסמך שלפנינו היא נסיון מיוחד של קריאה ביומנו של צ'רניאקוב, סובן, אין זאת הדרך היחידה ואפשרית של קריאה, פירוש והבנה של התעודה. בלי כל קושי ניתן להניח שהיסטוריון, חוקר היהדות, יראה אותה בעיניים אחרות. כותב שורות אלו אינו מומחה, אינו ידען בתולדות יהודי פולין, ואפילו אינו היסטוריון. אבל אם נראה את יומנו של צ'רניאקוב כתעודה לא שכיחה ולא רגילה — הרי לא במעט משום שתוא מדבר אל הלא־מומחה. לכן רשאי הלא־מומחה לפרשו כפי הבנתו־הוא.

1.

ידוע, שבתקופת הכיבוש הנאצי — על־כל־פנים בפולין — גדול היה יחסית מיספר האנשים שניהלו יומנים, כתבו זכרונות. עשו זאת אפילו ילדים בני־עשרה. רינגלבלום, המזכיר רבות את כותבי היומנים והכרוניקות בגיטו וארשה, מעיד

באחת הרשימות הטובות ביותר שלו — תוך כדי תיאור פעילות קבוצת „עונג שבת“, אותה קבוצת, שהקימה את ארכיון רינגלבלום הידוע — „את הגרמני לא עניינו מעשיו של היהודי בביתו שלו. לכן החל היהודי לכתוב. כולם כתבו...“ (1955; 15–16, עמ' 271).

בניסו כתבו לא רק משוררים, היסטוריונים, רבנים ועיתונאים, אלא אפילו... הסוכן היהודי הראשי של הגסטאפו — גאנצוויץ.⁴

מקור הדתה לכתובה זו, במקרים רבים, היה נעוץ בוודאות המוחלטת כי תקופת זו היא כה בלתי רגילה, עד שאין לסמוך על רישומיה המוטבעים בזכרון הבוגדני. ואם המדובר הוא במחברים יהודים — הרי מוכרחת היתה להשפיע הוודאות, הגוברת והולכת מאביב 1942, בכליונם הבלתי־נמצע ומכאן רצונם העז להוריש כתבים שבבוא הזמן יעידו על העבר. סיבות אלו, חרף השוני שבהן, נובעות ממקור אחד: האמונה הבלתי־מעורערת במפלת הרייך השלישי, בשביל תושבי ה„הינטרלאנד“, ובייחוד בשביל היהודים, היתה האמונה בנצחונם ובניסוסו של „הסדר החדש“ מסלקת אוטומאטית כל משמעות הגיונית לכתובתם של יומן או זכרונות. לכן, לא במקרה דרש אז רינגלבלום מעמיתיו לפעילות שעל כל אחד מהם לכתוב „כך, כאילו היה זה כבר לאחר המלחמה“ (1955; 15–16, עמ' 278).

לאנדאו, מהמחברים הנזכרים לעיל, כותב במשפטים הראשונים של חיבורו, שאחר־כך הסתעף והיה לכרוניקה: „לספרי־זכרונות מזמן המלחמה כבר קצת מאוחר [...] אבל חושב אני, כי התקופה שעודנה לפנינו ראויה לרישום [...]“.⁵ יש לנו על כן רצון בולט לרשום את החוויות הנולדות מהזמנים הבלתי־רגילים. אולם בדרך הבלתי־ראמצעית ביותר ביטא זאת אהרן קפלן, מחבר אחד היומנים המעניינים ביותר, שגרשם בניסו וארשה. ב־16 בינואר 1940 רשם: „כל העורך רשימות כאלו מסכן חייו. אותי זה אינו מפחיד. חש אני בשגב שעות אלו ובאחריותי כלפיהן ואני משוכנע שאסור לי להשתחרר מאחריות זו. הערותי איני מעתיק מחדש. מעצבות אותן חוויות אותו רגע. יכול להיות שבכך — חשיבותן. אם כך הוא הדבר — בטוח אני, שההשגחה העליזת המילה עלי שליחות. רשימותי יהיו כמקור להיסטוריון העתיד.“⁶

עד כמה שלא תהיה שונה ההדגשה, כבר הפתיחה לרשימותיו של צ'רניאקוב מעידה על אותה כוונה. המשפט הראשון הרשום על־ידי מי שעתיד להיות ראש הקהילה היהודית בווארשה והמשמש כותרת לחיבור זה — ניתן כך לקרוא, שהמחבר לא יכול היה להירדם ובהרהרו במתרחש סביבו החליט לרשום יום יום ובקיצור את אותם מאורעות היסטוריים.

על סיבת כתיבת היומן מזמן מאוחר יותר — נעמוד אחר־כך.

אבל, הבה ונעיין מדוע ערכו רשימותיהם שני ההיסטוריונים המקצועיים לאנדאו ורינגלבלום (אין הכוונה לעריכת הארכיון, כלומר לאותה פעילות הידועה בשם „עונג־שבת“ והראויה לכל הערכה, אלא לרשימות האישיות).

אין ספק ששניהם, ובייחוד לאנדאו ש„הכרת הכליון“ לא הטביעה חותמה עליו כה חזק, פעלו כך בכדי שההיסטוריונים שלאחר־המלחמה יוכלו לתאר המונה מדויקת של המציאות בתקופת הכיבוש.

„בלילה מ־12 עד 5 בבוקר לא ישנתי“

לאנדאו חייב היה לדעת שהמקורות מהם הוא שואב, לעתים מדהימים באמיתותם ובמתינותם, הם מוגבלים. אם שניהם יצרו מקורות מתוך הכרה¹ — סוג מיוחד של כתיבה, עליו יש לחשוב — הרי באופן פאראדוקסאלי, חשיבות חיבוריהם גדולה יותר באותם מקומות בהם רשמו מחירי השוק השחור או רכילויות שלא אומתו ואפילו כאלו המנוגדות לאמת מאשר באותם מקומות בהם ציינו את המחירים הרשמיים ואת צווי שלטונות הכיבוש, מכיוון שהרכילויות והשוק השחור עיצבו יחד את הדימויים תחת הכיבוש הנאצי ונפוצו חיש מהר. לכן, מי יודע אם אין היצירה הגדולה של לאנדאו גם תעודה — כלשונם של הרומאנטיקאים — לעוז רוחו של האדם וגם יצירה היסטורית? ישנה כאן תוצאה של מלחמה אישית של היסטוריון באלה שדנו אותו למוות.

יומנו של צ'רניאקוב, הפותח בצורך לרשום את ההיסטוריה תוך כדי התרחשותה — נראה מנקודת־הראות של היסטוריון — נוהל אחר־כך לשם מטרה אחרת. צ'רניאקוב מסר לעצמו דו"ח, שכראש הקהילה היהודית שנוא הוא על יותר מדי אנשים. כבר בחודשיים הראשונים של הכיבוש מופיעות ביומן הערות שלו: „קובלנות היהודים הן ללא נשוא“ (עמ' 23, 14.11.39). שבועיים לאחר־כך: „[...] משפחות ה־53 (שגורו למוות, כעונש) לדיירי רחוב גאלבקי 9. — ר.ג.) חיששו שיעיר לעזאזל. מי התאים לזה טוב יותר ממני? השוער מספר לי שאחת כינתה אותי רוצח. אחרים הפיצו שמועות שהקונטריבוציה שולמת מאוחר מדי, ואחרים טוב — שאני ידעתי על גור־הדין והסרת־י“ (עמ' 30, 1.12.39).

צ'רניאקוב ידע היטב, שפקידי המועצה הם בחלקם אנשים פחותים ופעילותם נזקפת לחובתו. מכאן, נראה, שבמידה רבה ניהל את רשימותיו, בכדי שאחר המלחמה — כמובן אחר משלת הגרמנים — יוכל ללמד סניגוריה על פעילותו. רק הנחה זו מסבירה תוכן חלק חשוב מהרשימות, אותם איזכורים קצרים כדוגמת: „29.7.1940, +10C. מסרתי להיילמן פרלימינאר. הנושא: הלוחאה של 300,000 היום עליו לקבל מלייסט החלטה בענין הבתים. קבוצת המומרים ביקרה אצלי בביתי בענין אר־שליחת הודעות בענין המסים וכר [מתבייש אני בפני הנשים האריות וכר]. בית־הספר המקצועי למחול ב,מלודי פאלאס. היחיד פרט לבית־הספר לאוזיות בבית־החולים, לומבאגו“ (עמ' 120).

שלושת המשפטים הראשונים עונים על השאלה: על מה שוחח צ'רניאקוב ביום 29.7.40 עם השלטונות הגרמניים. המשפט הרביעי דן בתפקידו של צ'רניאקוב בתוך חיי התברה היהודית. המשפטים החמישי והשישי מספרים לנו על מצב החינוך היהודי בווארשה הכבושה. המלה האחרונה — זאת היא הודעה על מצב בריאותו של ראש הקהילה.

בדרך זו נבחין בבעיית הכללים המנווטים את סקסט היומן, את אשר ניתן לכנות — כל אחד כרצונו — הרקדוק שלו, המאטיקה שלו, הרטוריקה שלו. אפשר לא להיות חסידים של מונחים מודרניים אלה ותכופות כה נדרשים, אבל בהתעלמנו מבעיית הכללים הללו אנו גידונים להיות תלויים אך ורק באינטואיציה ובשכל הישר, תכונות שהן אומנם חשובות למחקר, אבל בהחלט אינן מספיקות.

II.

קיימט ספרות על הנושא: תורת היומן כסוג ספרותי; ליתר דיוק: סוגים המכונים כולם בשם משותף „יומן“; ומובן הדבר, אם קיימת תורת הסוג — קיימות תיאוריות שונות בנושא היומן. במצב זה, כותב שורות אלו עומד בפני ברירה: לקבל אחת התיאוריות הדנות בנושא זה או להציע תיאוריה משלו. אבל אף אחת מאלטרנאטיבות אלו אינה ניתנת למימוש. איני יכול להזדהות בהשקפותי בתחום זה עם אף אחת התיאוריות הידועות לי, ואין לי אפשרות להציע בשלימותן את השקפותי בנושא זה מחמת חוסר מקום ובגלל ריחוקן הגדול של הבעיות מנושאה היסודי של מסה זו. בהצאי מכלל השבון שתי אפשרויות אלו חייב אני להציע שלישית. תיאוריה זו אומרת שבמסה זו שלפנינו יופיעו רק אותם כללי הסוגים המכונים יומנים, שהם תכרחיים ביותר לניתוח יומנו של צ'רניאקוב. מראש, אם כן, אני מוציא מחוץ לתחום המחקר את היומנים, הנקראים „יומני סיפון“, אם כי זאת היא גישה פשטנית, ומשתי סיבות: ראשית, ידועים לנו מקרים בהם יומנים שכאלה — דוגמת יומן הססע של סקוט — הפכו מסיבות שונות לספרות. יתירה מזו: הדיוק ברישום של צ'רניאקוב ומאילו התדגונית שבו מציעים לנו להשוות תעודה זו דווקא ליומנים כאלה. אבל מתוך ראית הקו היסודי המנחה את הניתוח ויתרתי על ההשוואה הזו. אך, אפילו אחר סילוק יומנים מסוג זה משהיה מחקר שלנו — עדיין נותר לנו לבחון טקסטים כה שונים, כגון — לדוגמה — יומנים של סמואל פיסט, גבלס, זופיה זאלקובסקה. אם כן, מצד אחד יש לנו חומר רבגוני הנותן לנו אפשרות של שימוש בכללים שונים בסיווג יצירות ומאידך גיסא מונעת בשפתנו תהיכחה שכל היצירות הללו — חרף הרבגוניות שבהן — יש בהן משתחו מחשבות, עלי מעיד בהערותיו א. גירארד, אבל אותה תכונה משותפת, עליה חייבים לתת את דעתם כחברי היומנים — ובכך לא הבחין כבר גירארד — היא בבחינת טאוטולוגיה. היא אומרת: רשימות יומיומיות נקראות יומן. אנו מכנים כך רשימות הנערכות יום-יום. אבל הענין הוא בכך שכלל זה אינו נשאר בעקביות בכל הטקסטים הקרויים עלידינו יומנים. מתברר ששיטת הסיווג שלנו מודרכת יותר על ידי הדרישה בתכופות יחסית של הרישום מאשר על ידי הרישום היומיומי במציאות.

קיים כלל נוסף המחייב את כל הטקסטים הקרויים יומנים. הכלל אומר: הטקסטים בהלקם הגדול חייבים להתייחס לאירועים או חוויות תוך התרחשותם. הרישום חייב להיות „על חם“ (ספר הנרשם אומנם יום-יום אבל מתייחס בעיקרו להתרחשויות שקדמו, למשל, בעשר שנים לפעולת הכתיבה — נכנה אותו בלי כל ספק בשם ספר זכרונות ולא יומן).

נקבל עליכן שהיסוד המשותף לכל היומנים הוא תכופות הרישום ושהרישום, בחלקו הגדול, מתייחס לאירועים, חוויות, מחשבות שהתרחשויותם היא בזמן הרישום. נדמה לי שאין להוסיף על הבאמר. כל המיונות לדיוק יתר [אם הרישום אינו כל יום — מהי אם כן תכופות הרישום?], וכי [וכי] יגיעו, בסופו של דבר, לחוסר כל משמעות.

את החורג ממסגרת התכופות המשותפת לכל היומנים כפי שתוארו לעיל ניתן

לחלק לפי שיטות שונות. לצורך מחקר זה חושבני שתתאים שיטה זו. מצד אחד ניתן לסווג את הרישומים היומיומיים ליומנים ולכרוניקות. סיווג זה תלוי במציאותו או ארמציאותו של דריח מפעילויותיו, חוויותיו או ההוריו של המחבר. המדובר הוא בדו"ח בלתיאמצעי. כל רישום אמצעי חייב להעיד על פעילותו של המחבר, כפי שמעיד ניהול הרישום.

בוחתרנו לדיוק מאקסימלי של תגדרות-יסוד אלו נוקט אני חלוקה חדת ומרחיק עליידי כך מקריגבול, המהווים — כידוע — סיוט לכל שיטות הסיווג.

על כן: יומן וכרוניקה, לדוגמה: יצירתו של לאנדאן, הרף פתיחה כיומן, הינה בשלימותה כרוניקה, מכיוון שהיא מספרת לא הרבה על אישיות המחבר, לפי הנחות אלו של הסיווג — גם רשימותיו של רינגלבלום אינן בחזקת יומן. וזה לא רק בגלל היותן כתובות בהפסקות ממושכות של שבועות. קודם כל לא בגלל כך. תבעיה היא מסובכת יותר. הרשימות הן, לעתים קרובות, בבחינת מיסמך אישי, והרף זאת אינן מוגדרות, ובצדק, כיומן. הרשימות — לעתים רחוקות — מספרות הן את אשר קרה לאיש עמנואל רינגלבלום.

כעת, אחרי שסיווגנו את הרשימות היומיומיות ליומנים וכרוניקות נוכל לסווג סיווג שני והפעם בתחום היומנים.

המסקנה היא — וחושבני שאספקט זה יהיה יעיל גם מחוץ לתחום הטקסט שלפנינו — שאת היומנים ניתן לסווג ל„נאראטיביים“ ול„פרו קמוריה“. את הטיפוס הראשון מאפיינת, כפי שהתגדרת בעצמה מציינת, נאראטיביות, כלומר היסוד הסיפורי שבהתרחשויות, הרדורים, תיאור ההרגשות. הטיפוס השני מיוסד על רישום קצר, שמטרתו העיקרית היא מתן אפשרות להיזכר לאחר זמן במאורעות, חוויות או הרדורים שזמנם חלף ללא כל תלות בכוננותי הסובייקטיביות של המחבר. הטיפוס הראשון מכונן לקורא תרחוק מנושא החיבור, בה בשעה שהטיפוס השני מכונן קודם כל למחבר גופו.

היומן שנכתב „למען הזכרון“ הוא בעצם עובדת היותו פחות קריא לקוראים זרים, ולעתים אפילו בלתי מובן. כמוכן שחלוקה זו ליומנים „נאראטיביים“ ו„למען הזכרון“ פוסחת על מקרי גבול. אולם ידועים לנו יומנים שערכם הספרותי והתיאורי הוא רב מאוד ואלה נכתבו בצופן המוכר למחברם בלבד. תיאורטית, במסגרת הסיווג החד, המוצע כאן, יש להגדירם כיומנים למען הזכרון, אף כי ידוע שנכתבו בסגנון נאראטיבי טיפוסי. אם נפסח על אותם יוצאים מן הכלל, שאינם מאשרים את הכלל אלא מבטלים אותו, ניתן לומר שברוב המקרים הנחת היסוד של הסיווג כפי שהוצע כעת עומדת במבחן.

משנחזור לחלוקה ליומנים ולכרוניקות, לכלל לפיו יומן [הן הנאראטיבי והן למען הזכרון] גבול מהכרוניקה בכך, שהוא מכיל בתוכו מידע על פעילויותיו וחוויותיו של המחבר, יש עוד להוסיף כי בין הכללים המנחים בחיבת יומן הגורם של תנושא סמלא תפקיד כמעט מכריע. במציאות: במידה שסופר — למשל בסוף המאה ה-19 באירופה — כתב יצירה נאטוראליסטית, חייב היה בין היתר לממש איאלה כללימשחק מובנים למדי לו ולקוראיו. כללים אלה — המדגה היא לקמפוזיציה, הרצאת המוטיבים העלילתיים, לעתים גם לאוצר המלים — חרי

לעומתו, כותב היומן — אם אינו סופר מקצועי — אינו מונבל ב„כבלים“ אלה. אומנם, אין זאת אומרת, שמחבר יומן משוחרר לגמרי מכללים מסויימים. ידוע לנו, למשל, שמזמנו של רוסו קיים „כלל“ הכנות. ידוע שיומן רומאנטי נראה שונה מיומן סארמאטי והבדלים אלה — מקורם בסוגים שונים של „חוקים חיצוניים“ [המרכאות הכפולות באות לציון, שחוקים אלה עדיין נחקרים, מכיוון שאופיים החיצוני יכול להזמין ביקורת אפילו מצידו של כל קורא המתעניין בבעיות אלו].

מכאן, שבאותו מיווג של דחפים חיצוניים ואישיים, שתוצאתם היא הטקסט הכתוב — במקרה של יצירה ספרותית בדיונית — חלקם של הגורמים החיצוניים הוא גדול יותר מאשר במקרה של יומן.

III

על האופי המיוחד המסויים של הפואטיקה של יומן צ'רניאקוב, על העובדה שרשימות אלו נכתבו מתוך מחשבה תחילה לעברן לאחר-מכן — מצביעים שני מהירי היומן, הישראלי והפולני. יוסף קרמיש כותב: „אין ספק שהמחבר הכין את הרשימות [של היומן. ר.ז.] בעיקר לשימוש עצמי, תוך כוונה להשלים את הדברים אחר המלחמה.“¹² כן גם מאריאן פוקס: „רשימות רבות גרשמו ראשית כל בשביל זכרוננו שלו, מחברן חשב בוודאי שאחר המלחמה יעבדן לפרטיתו“...¹³ מפתיע הוא הדבר, שבתכונה זו של היומן הכיר רינגלבלום, אם כי לא ראה את הטקסט. „יומן זה“, כתב, „ליהר דיוק נאמר — פנקס רשימות“.¹⁴

לפנינו, על כן, דוגמה קלאסית למה שהגדרנו לעיל כיומן לזכרון, רשימות ששורשן בקיצור, בכדי שמחברן ייזכר וכמובן יתאר לאחר זמן את אשר היה חשוב בעיניו בזמן הרישום.

קריאה ביומן-לזכרון, במקרה זה יומנו של צ'רניאקוב, מעלה הרבה קשיים, אבל ביחד עם זה מהווה הוא אתגר.

הקשיים הם בהבנת הכתוב. מה בעצם כתב המחבר, כיצד להבין משפט זה או אתר ולעתים אפילו, כיצד יש להבין תוכנו של מלים בודדות, מסויימות. בולט מאוד אופי המגובש והחד של המשפט. אולם אנו איננו יכולים לדעת את המצבים ששוקעו במשפט זה. לדוגמה: מה אומר משפט זה? „אני והחווה“ ברשימה מ-27.11.40 (עמ' 167). האתגר היה הרצון, ואפילו מתחת לסף ההכרה, לעצב את אשר המחבר לא כתב. מובן הדבר, שגריסה זו היא חסרת כל יסוד. עלינו לקחת בחשבון, שבגלל צימצום הרישום לא ניתן להסביר אי-אלה קטעי יומן בלעדי הנחות משוערות שאין כל אפשרות להוכיחן, אלא הן מאומתות ב„מעגל סגור“ בלבד, כלומר באמצעותן ניתן להבין את הטקסט כולו. לדוגמה: ברשימה מיום 7.5.41 רושם צ'רניאקוב, שבבוקר שהה בקהילה ואחר-כך „נתקיימה ישיבה בארבייטסאמט“ ובהמשך: „גאנצווייך מסביר, שלפני הציבור עומדת בעיה, אם ראש הקהילה דהיום יתמנה לראש עיריית או לא. לפני זמנ-מה צויינה אשתו במודעה של איזה אולפן למחול — כמעלת כבוד הגברת הפורשת חסות“ (עמ' 178).

„בלילה מ' 12 עד 5 בבוקר לא ישנתי“

לעולם לא נדע למה התכוון צ'רניאקוב במלה „מסביר“, מכיוון שלא ברור הדבר אם צ'רניאקוב השתתף באותה ישיבה בארבייטסאמט ואם הזכרת שמו של גאנצווייך מתקשרת עם אותה ישיבה [בכותבו יומן למען הזכרון, בודאי הגיה צ'רניאקוב שיוכר את הגסיבות, בהן רשם את הדברים בקיצור כה נמרץ].

יש להסב את תשומת-הלב לשני עניינים המופיעים בניתוח הרשימה. הרשימה המצוטטת היא אחת מהשתיים, בהן צ'רניאקוב מדבר על עצמו בגוף שלישי.¹⁷ העניין השני: „אשתר“ — זאת היא אשתו של גאנצווייך ולא פליציה צ'רניאקוב. הנה השימוש הבלתי-רצוץ ביומן בגוף שלישי והתערת על האשה הפורשת חסותה על אולפן למחול — מדגישים במכוון את יחסו השלילי של המחבר לגאנצווייך, את רצונו להיבדל מכל זה, שאותו מוכן גסטאפו — מסיבות כל שהן, בודאי חשודות — מסביר. סבורני שזהו הסבר מניח את הדעת, אבל בכל זאת הוא בבחינת „יש ליישב בדוחק“ ביחס לשני המשפטים הנ"ל.

פוקס וקודם כל קרמיש מדגישים היבט אחד של היומן. הם מתייחסים לרשימות אלו — ודק, בעקבות דעותיו של ריגנבלום¹⁸ — כאל מקור למידע על החיים בגיטו וארשה. כמרכן שואב מיומן זה ישעיה טרונק, מחבר המונוגרפיה היסודית על היודנראטים.¹⁹ אולם, רשאים אנו לבחון תעודה בלתי-רגילה זו גם מנקודת-מבט אחרת. רשאים אנו לקרוא בה כמקור מידע על אדם צ'רניאקוב, היו"ר האחרון של הקהילה היהודית בווארשה, האחרון שמונה על-ידי השלטון הפולני הריבוני. קריאה כזו רצויה וחשובה יותר, יצן בגושא „החיים בגיטו וארשה“ קיימים — פרט למידע החשוב שביומן צ'רניאקוב — מקורות רבים נוספים.

ולכן: מה מספר לנו יומן גיטו וארשה על המהגרים אדם צ'רניאקוב?

IV.

אפתח בשתי הצעות הסבר המנוסחות כבר דרך אגב במהלך דיוננו עד עכשיו.

1. עצם העובדה של ניהול יומן בפולין הכבושה, ובמיוחד בגיטו, היא בעלת חשיבות. אני מבין עובדה זו כעדות לאמונה במפלתו הסופית של הרייך השלישי. אמונה זו איך פירושה שמתחבר הרשימות האמין, כי הוא יישאר בחיים ויזכה לתבוסתו של היטלר. „כאשר המלחמה החלה להתמשך והתברר שרק נס בלבד יכול להציל את יהודי פולין מהשמדה — איסוף הרשימות (The keeping of the records) קיבל משנה-חשיבות כפעילות למען הדורות הבאים, כמפעל היסטורי גרידא. העתיד חייב לזכור את אשר ההווה לא יכול היה למנוע“.²⁰

הערה זו של סלואן המתייחסת לפעילות החוג „עונג שבת“ ניתן לייחס גם להרבה מחברי יומנים, אבל לא לאדם צ'רניאקוב. מהעובדה, שראש הקהילה ניהל רשימותיו כפי שניהל יש להסיק, שהוא האמין, כי יזכה לנצחון בעלות-הברית. יתירה מזו, לא רק שהאמין כי הוא יינצל, אלא ביתר עם זה היה משוכנע שיעלה בידו להציל חלק גדול של האוכלוסיה היהודית המגורה בגיטו וארשה. לאמונה זו חברה המודעות שלמען הצלת חיי אדם יש לשלם מחיר גבוה.

אסביר מדוע — לפי דעתי — כל זה „סטון“ בעצם העובדה של כתיבת הרשימות על־ידי צ'רניאקוב. רשימות אלו רשומות בצורה שכוזו — ובכך כולם הם חמישי דעים — שיוכלו לשמש בעתיד כחומר להשלמה [ודוק: אנו מעירים, כי לא ידוע כלל — וזאת לא יכול היה גם צ'רניאקוב לדעת — מה תבנית תקבל השלמת היומן לאחר המלחמה: של זכרונות, יומן מדומה או תבנית אחרת].

יש להניח — ועל כך דובר כבר — שאותו טקסט שלא הושלם היה עליו להיות לא עדות למאסירולוגיה, אלא ראשית־כל משהו מסוג דר"ח מפעילות וזאת היא פעילות שניתן היה להאשימה בפשע והחמור ביותר — פשע של שיתוף־פעולה. טרונק, בספרו על היוזנראטים, מצטט קטע מכתב־אישום שכזה. בתחילת 1942 בכתב־העת הבלתי־ליגאלי „השחר“ („ויטשנקה“), שהופיע בגיטו וארשה מטעם אהת מתנועות הנוער, „גורדוניה“, דובר על חברי המועצה, „אותן בובות בידי הבסטאפ, הראויים לעונש“³⁷. לא ידוע לנו אם גליון זה של „השחר“ הגיע לידי של צ'רניאקוב או שמישהו — וכנראה שכך היה הדבר — מסר לו על כך, אבל ודאי הוא הדבר, שיו"ר המועצה מסר לעצמו דיווח־שבחן כיצד ריגלבלום מעריך אותו. לצ'רניאקוב היה חשבה מאוד לא בלבד הגשמת כוונותיו להצלת יהודי וארשה, אלא גם דעתם של הדורות הבאים. הוא היה מדוע למצב העדין, בו הוא נמצא. על כך מעידה הרשימה הבאה: „באחד המכתבים לקומיסאר (ההיטלרי — ר.ר.) שהוגשו לי לחתימה מוצא אני קטע זה: „החולים במחלות מידבקות חייבים להיות מחרץ לעיר (תנ"ך)“. ייראה יפה, אם אסתמך על התנ"ך וכמסקנה מכך אביא לעקירת היהודים מווארשה. זה מוכיח שאני חייב, לצערי, לקרוא את כל התכתובת הזו“ (31.5.42, עמ' 304).

ההשערה, שיהיה עליו להתגונן בפני טענות [לאחר הנצחון במלחמה], מסבירה מדוע מרבה צ'רניאקוב לספר יותר על משא־ומתן עם שלטונות הכיבוש מאשר על תחיים הפנימיים. זאת היתה, מעצם הדברים, הנקודה הכאובה ביותר. כאן מוכרח היה צ'רניאקוב להיות מוכן להדוף כל התקפה משוערת, שבהכרח היתה סרענת נגדו כמשתף־פעולה עם הגרמנים.

ולבסוף, אפשר גם לפסוח על הנחה זו. אם כי היא נראית נכונה, ניתן לראות את הדבר בצורה אחרת. השלמתן המתוכננת, לאחר המלחמה, של הרשימות המנהלות בספטמבר 1939 — היה עליהן להראות מה פעל צ'רניאקוב למען הצלת מקסימום של חיי אדם, כלפיהם חש את עצמו אחראי. העיקרון של הצלת מקסימום יהודים מגיטו וארשה והאמונה ביכולת הגשמתו קבעו — בהיותם ארוגים יחד — את הנחת־היסוד, שהדריכה את פעילותו של צ'רניאקוב. כך ניתן להבין את אופי הרשימות, שנהלו דווקא בצורה שכוזו. על כך ישנן עדויות עקיפות בתוך הטקסט. לדוגמה, הרשימה מיום 24.12.39: „עדיין הנני דרוש לזולתי; סחוח מכל הנני דרוש לעצמי“ (עמ' 39). עדות מוחשית לכך היא התאבדותו של צ'רניאקוב. לא שחל את הקובעת מחמת פחד לחייו — ישירות לא היו נתונים בסכנה — אלא בגלל התמוטטות הנחת־היסוד של חייו. הוא האמין, כי יעלה בידו להציל חלק גדול של היהודים הסגורים בגיטו — והנה פקדו עליו לשלחם למות. אם כי אקט ההתאבדות הוא בדרד־כלל מעשה שכיחות מורכבות — זרי מותו של צ'רניאקוב נראה אופי

„בלילה מ־12 עד 5 בבוקר לא ישנה“.

אידיאולוגי ברור. כת ברור וחד־משמעי, שניתן לראותו כעדות לדברים שחשב עליהם בפועל כיוֹר הקהילה ולדברים שחשב עליהם בכותבו את רשימותיו.

v.

אין זאת אומרת, כמובן, שבכל פרק ופרק של יומן צ'רניאקוב שולטת מנחת עיבוד הטקסט לאחר שתסתיים המלחמה. כל הנמצא רשום ביומן אינו אך ורק מבורר, אלא מכוחם של הדברים הוא מזכיר להיות, יחסית, מקרי לאשר קורה למעשה למחבר במשך היום. יתירה מזו, הרישום היומיומי, אם הוא מנהל שיטתית במשך זמן ממושך, מגלה כללים מסויימים, שביחסם לכוונה היסודית הם נראים כאלו מקריים. אבל אלה אינם מקריים לגבי אישיותו של מחבר היומן. שלושה כללים כאלה הם חשובים ביותר לתבנת הטקסט של צ'רניאקוב.

כלל ראשון — בנדירו — ככלל הקונספיראציה. כלל שני — כלל הציטוט. כלל שלישי — בו נדון בפרק האחרון — כלל הרישום היומיומי.

צ'רניאקוב — לא בלי סיבה — התחשב בכך שהוא צפוי למעצר יותר מאשר כל חושב אחר בניטו, וביחד עם זאת האמין זמן ממושך שלמרות הכל עדיין מחויב „תחוק זרומאי“. הוא ניהל על כן את רשימותיו באופן שכוח, שבמקרה של מעצר או חיפוש לא יספיק להיטלריוסטים נתונים מאשימים אותו או אחרים, נתונים בדמות רשימות „בלתי־תוקיות“ וכדומה.²¹ זאת היא אחת הסיבות שיומנו של צ'רניאקוב הוא מיסמך א־פוליטי. יש להציה שאותה א־פוליטיזציה נובעת ממקור נוסף, אבל על כך אחר־כך. כלל הקונספיראציה או חוק הקונספיראציה זהו מקרה מיוחד של צנזורה פנימית ובתור שכזו — פאראדוקסאלית — היא פנחה את אשר לא נמצא ביומן. אין בו על כן דעות על הגרמנים; אין בו השקפתו הכללית על ההיטלריות, על המצב באירופה בשנת 1939 או 1942. היומן אינו מזכיר את החיים הפוליטיים בניטו, את האירגונים הליגאליים, הליגאליים־למחצה או הבלתי־ליגאליים, כמו את האירגון היהודי הלוחם, אֶתו, כפי הנראה, עמד בקשר.²²

אחת המסקנות הנובעות מהכלל הזה היא שניתן לתסביר את הנחת־היסוד של פעילותו של צ'רניאקוב רק בדרך עקיפין, כפי שנעשה הדבר בפרק הקודם. אין זאת אומרת שהיומן מונע עצמו מלהציג משפט. ביחס למאורעות קונקרטיים או אישיים — לקעט סקידי השלטונות — הוא מחווה דעתו לעתים ישירות ולעתים באירוגיה מוסתרת. צ'רניאקוב היה אירוניסט מבריק; לדוגמה קטע, לכאורה אדיש ותמים: „בפולקישער באובאכטער“ מ־24 במאי 1940, מאמר מעניין: צבא קולוניאלי צרפתי הורס ריהוט בבתים בלגיים. 25.5.1940 (עמ' 95). מובאת זו יש להבין בהקשר עם המדיניות השיטתית של הרס, שוד וביזה, שפיתחו הן שלטונות הכיבוש והן גרמנים יחידים.

בעניינים שהוא ראה אותם — כך מותר לחשוב — חשובים בעיניו, התבטא אחרת. הסתייע במזבאות מהספרות, הסתמך על סופרים או גיבורים ספרותיים. דבר זה אני מציע להגדיר ככלל או חוק הציטוט. ניתן לומר, כי גם כלל זה הוא

[אם כי לא רק] תוצאה של פעולת הצנזורה הפנימית. זהו מקרה כה מודגש של הפעלת הצנזורה הפנימית, עד שלפי דעתי מותר להגדירו ככלל מיוחד הפותח פתח להבנת הטקסט כולו. בגלל שגב הבעיה אני מצוין שזהו אחד הכללים החשובים ביותר של היומן.

צ'רניאקוב היה איש ספר מובהק [כדאי להעיר במאמר מוסגר, שהוא שלט — חרץ מפולנית, דבר מובן מאליו — בעברית, אידיש, רוסית, גרמנית וצרפתית. ואם כי היתה זאת תולדה בלתי-מכוונת של מהלך חייו, הרי כישורים כאלה, פרט למתרגמים מקצועיים ובלשנים, הם נדירים למדי]. יו"ר הקהילה היהודית שייך היה לאנשים המרכיבים לקרוא, וזאת חרף אימת הדאגות ועומס העבודה. מיסב על כך את תשומת-הלב מאריאן פוקס בהקדמתו למהדורה הווארשאית של היומן.²² הרגל הקריאה המתמדת מילא בתקופת חייו של צ'רניאקוב, עליה מספר היומן, תפקידים שונים. ראשית כל — בודאי — תפקיד של מנוחה ובריחה. כך מבין אני הערה כזו: „בערב קראתי את „אדולף ראציונדר“: 35 שנות מאבק בכאב-רגליים“ (12.4.1940) (עמ' 80), או: „הנני עייף מאוד. אקרא בלילה את „חיי החיות“ של ברהם (Brehm). אני מקוה שאנחת.“ (26.5.41) (עמ' 189).

סוג זה של ספרות אומר לנו כיצד צ'רניאקוב נח ולאן ברח. אבל הוא קרא לא רק לספרות „בריחה“ בלבד, שכלל וכלל אין לגנותו. לעתים נתפס לספר — אם ניקח בחשבון את הסיטואציה שלו — לשם מטרה מסוימת, שצצה פתאום. כאשר בפלמוס עם אימרה מסוימת של הנגראל איירונסיד, המשובצת כמבאה בעתונות הגרמנית, הוא מצוין את גילם של המפקדים הצרפתיים בעת הקרבות במארגנו ואויסטרליץ — בודאי עיין לפני-כן באיזו שהיא אנציקלופדיה או בספרו הפופולארי לפני המלחמה של א. ג. מקדונל, „נאפוליאון והמאושאליים שלו“²³ [8.7.40, עמ' 113]. ודוק: דוגמה זו מראה כיצד חוק הקונספיראציה מאלץ את צ'רניאקוב להשתמש בכלל הציטוט — יותר נכון — בהדגמה ספרותית.

כל הקטע הנ"ל אומר ביקורת עקיפה על אוזלת היד של בעלות-הברית במיתקפות שנת 1940. צ'רניאקוב מצוין זאת באופן שכוון, מכיוון שהוא חושש פן יפול הפנקס לידי הגרמנים והוא אינו רוצה לגרום להם קורת-רוח בביקורתו הגלויה את בעלות-הברית של פולין. אומנם זאת היא השערה, אבל בלעדית הקטע הזה הוא חסר הגיון.

ביומן ישנן בערך כ-300 תשובות לספרות. אלו הן הערות על ספרים, סופרים או גיבורי-ספרים. לעתים הן ידיעות גרידא, ולעתים — כבמקרה של נאלקובסקה או סטאניסלאב ויצ'ובסקי — הן הערות של קורא [ראה עמ' 38, 80, 81 (פולג)]. איראלו רשימות ראויים לתשומת-לב מיוחדת. ואלו הן:

11.9.1939. — „בראדיו פונים בקריאה להכין דלילות. האומנם גם דבר זה חסר? מבלי רצון עולה על הזכרון קטע זה מתוך דון-קיכוט על החייל: „שמים על ראשו כומתה עם ציצה עשויה מדלילות, שבהם יחבוש את פצעו, כשכודר יפלה את רקתו או סטאניסלאב ויצ'ובסקי — הן הערות של קורא [ראה עמ' 38, 80, 81 (פולג)]. וצ'ואוסקי“ (עמ' 2).

„כלילה מ־12 עד 5 בבוקר לא ישנתי“

28.5.1940 — „אני קורא את, בצל נערות פורחות של פרוסט. הוא אומר: הנצחון הוא נחלת אותו היריב, אשר יודע לסבול רבע שעה יותר, כדברי היאפאנים“ (עמ' 97, עבר.).

18.6.1940 — „את מי אתה חושב לאדם המרשים ביותר בין המדינאים האנגליים? את וינסטון צ'רצ'יל, כמובן. זהו איש בעל תבונה ערה, בעל אינטליגנציה בולטת... לרוע המזל הוא מהמר תמיד על הסוס הבלתי-ינכון... (קטע מתוך הספר: ר. לאנדאו, פאדרווסקי)“ [עמ' 103].

21.7.1940 — „בדרך כלל צריך לשאת את הצלב ולא לסחבו“ [עמ' 90]. יוליוס קיסר, מערכה ראשונה, מעמד א': פלאוויוס: איש לביתו, חולכי בטל: חיש ביתה: / או יום מועד היום: / או לא תדעו / כי אין דרכם של אומנים לצאת / בימי המעשה בלא סימני / משלוח-ידם? אתה, מה מלאכתך?“ (מאנגלית: ג. אלחרמן)²⁰ [עמ' 172].

7.1.42 — „ב,פופילי“ (גליאפרי) של ז'רומסקי קורא אני: כלום אין גם לי תחת פיקודי אני, בריונים, אנשי זרוע, רוצחים, בכל זאת אני שומר עליהם ומעריכם, שכן הם, המה שייטיבו מכל איש לחלץ מצרה במקרה של התנפלות. אלו הן המלים של הסרן ויגאנובסקי“ [עמ' 257].

31.5.42 — „רעתה חושבני מה יחיה מחר. לחשוב זו הדרך לסבל (צרפתית, פלובר, מכתב אתבה ראשון אל לואיז קולת, 4 באוגוסט 1846)“ [עמ' 304].

9.7.42 — „אחריה צהריים וזרקים תעלולני-רחוב פולניים מעבר לחומות אנבים אל הרחוב כלודנא... לעתים קרובות שאלתי את עצמי, אם פולין היא ירושת מיצקיביץ' וסלובאצקי או של בריוני הרחוב. האמת נמצאת באמצע“ [עמ' 320].

לא קשה להבחין שהמובאות השנית, הרביעית, השישית והשביעית מהוות מרכיבים יסודיים בהשקפת העולם והאסטרטגיה של צ'רניאקוב, שברה אל הספרות מטעמי קונספיראציה.

צ'רניאקוב חשש שאם תוכניתו המקופלת, כבאגוז, במובאה הלקוחה מפרוסט, מדיניותו, שבצ'רנוגותיה האמין — תפול לידי הגרמנים — תשובש כליל. אולם המובאה הראשונה, שגרסמה ביום השישי לניהול היומן, מוכיחה שללא התחשבות בטעמי קונספיראציה הגיב באופן ספונטאני, על מציאות-חיים שטפחה על פניו, באסוציאציות מהספרות. היא מוכיחה שהיה איש הספר במובן עמוק יותר מהמצוי וכמידה גדולה יותר משאנו נוטים לחשוב — כרגיל — במהנדסים.

המשפט „בשר סוס — סוס הרכיבה המפורסם של האמיר ז'וואוסקי“ — שגרשם ב־11.9.1939 — מראה באיזו דרך נפגיה לספרות — במקרה זה אל האפוס (דומה) על ההטמאן ז'וואוסקי — מבטאת בקיצור רשלכסיה פילוסופית של מחבר היומן. אותו דבר במובאה מפרוסט מיום 2.6.40 [עמ' 99], המבטאת את צ'רניאקוב החושב על בנו.

מבחינה מסוימת מדהים הוא תיאור אופיו של צ'רצ'יל המצוטט מתוך ספר על פאדרווסקי. הגה ביום כניעתה של צרפת — צ'רניאקוב מוצא ספר, בו מדובר על אדם, בו תלוי כעת גורלה של אירופה, של החירות, ובסופו של דבר גורלם של יהודי פולין.²¹

בדונגה האחרונה, השמות מיצקיביץ וסלובאצקי מבטאים את הקוטב השני ביחסי פולנים-יהודים, בעיה זו — בעיית היחסים בין פולנים ליהודים — היתה בשביל צ'רניאקוב בעלת חשיבות עליונה. העניין אינו רק בתחום היחסים בזמן הכיבוש, אלא הוא בעל היקף רחב יותר. העניין הוא במכלול חייו של המחבר. הוא היה „אגיללוניסט“, כלומר האמין שפולין יכולה להיות מולדתם המשותפת של אנשים בני דתות שונות ולאומים שונים. אומנם אין לראותו כדוקטרינאר תמים. בשנת 1938, ביוכל ה"60 לייסוד בית-הספר המקצועי על-שם לודביק נתנסון, נשא צ'רניאקוב — אז סגן יו"ר הקהילה היהודית — נאום, ובו אנו קוראים בין היתר: „כל החוטב שבעיית הדורלאומיות היא קלה — בעיה הריפה במיוחד לאנשי אזורי-הספר — שבקלות ניתן להטמיע את שני היסודות וליצור תרכובת בעלת ערך — אינו אלא טועה.“²¹ למרות כל זאת, ספק גדול הוא אם גירסה כלשהי של חדי-לאומיות גרמה לו קורת רוח.

אופיינית לגבי עמדתו זו היא ההערה הרשומה בשולי הספר של ובישבסקי: „...נימצביץ מפני ומאחוריו“ (6.5.1940, עמ' 87).

VI.

בבואנו לשרטט לפי היום — בין היתר — את דמות מחברו, מן הנכון יהיה לבחון את אשר כותב המחבר על עצמו, מבלי לשכוח, כי ראיית האדם את עצמו היא עדות עקיפה בלבד.

15.11.39 — „נובמבר. בשלושים בו אני גומר את שגתי ה"59 ופותח את שגתי השישים. בשעתי חילקתי לי את חיי לפי תוכנית תיאורטית לשלשה חלקים: א) לימודים רשעשועים, ב) מעשים, ג) התפייסות עם אלוהים וחיים עם עצמי. הגורל העביר קו ביטול על חשבונני. אני, שמעודי לא ניצלתי שום איש ולא הייתי על עבודה זולתי, משלם למן 1905 הוצאות מסחריות בעד אנשים שהם אשר עשו את הרברים. אגב, אנשים כמוני יש רבים“ (עמ' 23).

17.1.40 — „עלי להכין היום הצהרה על, תרכוש היהודי שלי. לדאבונני אין לי הרבה — והיום זהו מזל“ (עמ' 47).

22.1.40 — „בבוקר ראיתי שחם כפתור במכנסי. אף הגדול בבני-אדם עלול לחיראות נלעג בשל פגם כזה“ (עמ' 49).

25.1.40 — „המון משפחות של נאסרים. לא אוכל לעזור להם בשום דבר“ (עמ' 50).

2.7.40 — „חלמתי הלילה על מייל (יו"ר הקהילה היהודית בווארשה לפני המלחמה — ר.1.), שהעברתי לידו את הקהילה. מה נהדר החלום הזה!“ (עמ' 110). 7.9.40 — „קארל התפטר. אנטונסקו העביר אותו עד לגבול שווייץ. לכל דבר נחוצ מול. למה אין בקהילה, משמר ברזל, שיוביל אותי אל שווייץ?“ (עמ' 139).²² 8.10.40 — אחד מחברי המועצה אמר לי היום, שאני הנני, אגדה. לפני שנים מיספר ביקר אצלי במרתף, שבו הקימותי בית-מלאכה לכומותות, סחרית-עשיין, אך

„בלילה מ'12 עד 5 בבוקר לא ישנתי”

בעיקרו מלווה בנשך. כשראני במרתף, אמר שאני גיבור. זה נשמע כאילו מתוך פלוטארך” (עמ' 150).

19.5.41 — ד"ר אורסוואלד הודיע, שנתמנתי לראש עיריה. יחד עם מלך קרואטיה” (עמ' 185).

3.6.41 — „בגאוסטא דידובסקה נדפס שיר תהילה (חנפני) לכבודי” (עמ' 192).
23.8.41 — „אני כותב שירים. דרוש לכך דמיון ער. מעולם לא הגיע כוח הדמיון עד לשימוש במונח, אדחת-צהריים לגבי מנות המרק שאנו מתלקים לאוכלוסיה” (עמ' 217).

28.8.41 — „ענתי (לאורסוואלד — ר.ג.) שאינני אציל (אדון אוהב שיחה). משלא הסכים לכך, אמרתי שאם איני יכול להשיג למען הגיטו קונצסיה למכירת טבק ויין” — לפחות עליו לתת לי את הקונצסיה שאיני אדון רביכולת” (עמ' 219).
28.9.41 — „עבודה! עבודה! אגב, אני נמנה עם האנשים השקדנים מתוך שיעמום” (עמ' 229).

8.5.42 — „הוא (אורסוואלד — ר.ג.) שאל, אם להרשות הצגת מחזה בובות, שבו מציגים אותי. ענתי שאין לי נגד זה ולא כלום, כמו שאיני מגיב על פזמון ברחוב, טשצרניאקאו האט אגרויסן בויך / ער עסט קלאפס און טרינקט זיך (צ'רניאקוב הוא בעל כרס גדולה / אוכל קציצות ושותה מרק). אף-על-פי-כן לא סידר את העניין בחיוב והישתתף את ההכרעה” (עמ' 295).

15.5.42 — „בעת ההסרטה בביתי תפסו ברחוב יהודי זקן, בעל זקן מהודר. ישב בדירתו כמה שעות, אך לא השתמשו במגולות הפוטוגניות שלו. אני מתאר לעצמי, מה שקרה כשהזכור הביתה וניסה להסביר לאשתו שלא הרוויח כלום, כי במשך שלוש שעות היה בתפקיד של כוכב. איני יודע אם אפגוש פעם, חברי למקצוע. האם שנינו לא שיכשנו את יעודינו?” (עמ' 298).⁹⁰

8.7.42 — „אני נוכר בסרט: אניה טובעת ורבי-החובל — לשם עידוד רוחם של הנוסעים — מצווה על תומורת הגיאו שתגנן. אני החלטתי לחקות את רבי-החובל הזה” (עמ' 320).

אומנם אפשר לומר, ולא בלי סיבה, שביומן מצויית רשימות שלבאורה הן באנאליות אבל הן אומרות על אישיותו של צ'רניאקוב לא פחות מאשר הקטעים שתבאנו לעיל.

לדוגמה: „המצב הפראי בקהילה הוא לא יתואר (מראה תניירות, שולחנות הכתיבה, המכתבים היוצאים וכו')” [3.3.40, עמ' 63].

...בבית. ספר מספריית ההשאלה מלוכלך מאוד. איני יכול לקרוא ספרים המלוכלכים מרוב מישוש. אלה הם הספרים המשעממים והטפלים ביותר” [24.4.40, עמ' 84].

או: „הגברת זופיה פייגנבאום מחה מטיפוס. היא היתה אדם, שידע לצחוק” [6.11.41, עמ' 242].

בשלוש המובאות האלו אנו מוצאים ללא ספק קווים אופייניים לאישיותו של המחבר ויחסו לעולם. ובסופו של דבר, מסה זו מוקדשת לניתוח רבי-צדדי של רשימות כאלו. לכן מן הראוי הוא לדון — מבין כל הקטעים הרבים, שהם פרי

פירוק טקסט־היומן למרכיביו — גם בקטעים שבודדו בגלל אופיים האוטו־רפלקטיבי, ניתן לנתח מובאות אלו לפי הסדר.

הרשימה הראשונה היא, מבחינה מסויימת, העשירה ביותר. האם עלינו להאמין למחבר? האם באמת כך תיכנן את חלוקת חייו? אינטואיטיבית חש אני, שאין כאן דברי שקר. ייתכן, כי איראן, שנים רבות לפני רשמו דברים אלה, כך תיאר לעצמו צירניאקוב את אידיאל חייו. אולם, ודאי הדבר שבסיסו את שנתו ה־59 ראה בתבנית חיים כזו משאת נפש, וזאת בידעו שהאידיאל הזה שובש עליידי הגורל, לפחות השלב השלישי בחייו. שובש עליידי הגורל — זוהי הנדרה פיוטית לעובדה שצירניאקוב בחר בדרך מסויימת, שלא איפשרה הגשמתו של השלב השלישי המתוכנן או תחזוי של חייו. היומן מעיד, בעקיפין, שלא האידיאל של קונסטמפלציה דתית־אורתודוקסית היה קרוב ללבו של צירניאקוב.

ברשימה מיום 13.9.41 אנו קוראים: „ביקשתי את שיחרור הרב ויינברג, אישיות מעניינת וגישתו מעניינת! היו לו השקפות שונות מהשקפות כל היהודים“ (עמ' 224).

שתי ההערות האלו — בהסתמך על הדו"ח, שפורסם ב־1947 בבואנוס־איירס — מבהירות שהרב ויינברג „תקחיל מסביבו תלמידים רבים... שהתמסרו ללימוד התורה ולהגות דתית“.

מן הראוי היה לנתח לחוד כל קטע וקטע, שהובא לעיל, אבל תיקף המסה אינו מרשה זאת. אילו־זאת גביל עצמנו לניתוח כולל של ההערות האלו.

שלוש־עשרה ההערות, שהובאו לעיל, אותן צירניאקוב כתב על עצמו — פרט לשניה — קו אופייני משותף להן: מבטאות הן קרחק אירוני מסויים של המתבר כלפי אישיותו שלו, כלפי התשבחות שהוא שומע, כלפי התואר בו הכתירו אותו הגרמנים.⁷²

הסיבה למרחק האירוני הזה כלפי עצמו היא הידיעה הבלתי־מעורצרת אודות הפער בין החזון לבין הגשמתו (הערה 1), כמרכן אודות העדר התיאום בין השבחים אותם הוא שומע לבין המצב המציאותי, בו הוא נמצא (אופיינית היא ההערה על ייצור כומתות ו...סלוטארך).

האירוניה של האדם כלפי עצמו יכולה להגיב פירות שונים. יכולה לקבל צורות שונות. יכול לשמש מעטה אסתטי לציניזם או הצדקה לחוסר־מעש. במקרה צירניאקוב היא, פשוט, אוטואירוניה מהולה במרירות, הממלאת בוודאי תפקידי הגנה. ללא ספק, יחס זה כלפי עצמו בצירוף עצבים חזקים, שקידה, כוחות נפשיים לא מצויים ואמונה בשליחותו נתנו לצירניאקוב את היכולת לחלל מאבק יומיומי „על כל שעל אדמה“, [6.11.41, עמ' 242]

אם נקבל כנכונים את דבריו של תומאס מאן, שהאירוניה היא־היא המרכיב היסודי של האפיקה — ייתכן שזהו קו אופייני לאישיות המתבר, הנמצא ביסודו של אותו טקסט מועזע, בו נכתב היומן.

„בלילה פ' 12 עד 3 בבוקר לא ישנתי“

השוואת יומנו של צ'רניאקוב אל רשימותיו של רינגלבלום היא השוואת בין שתי דרכי-תיאור שונות של העולם: תיאור המוסר דרך-חשבון ותיאור סנטימנטאלי-רומאנטי.

מן הראוי לבחון את הקטע האחרון ברשימה זו, קטע המספר על תפקידו של רב-החובל ותפקידה של תזמורת הג'אז [יותר נכון, לפי הגדרתו המיושנת של המחבר: ה„ג'אזבאנד“]. הסרט עליו מצביע צ'רניאקוב הוא בוודאי אחת הנוסחאות המספרות על אסון האניה „טיטאניק“, בה — כידוע — המשיכה התזמורת לנגן עד רדתה תהומה.

ניתן לפרש עלילה זו בשתי דרכים:

— כעקרון הרדמת עירנותם של קרבנות האסון;

— כהתנהגות סמלית לנוכח האסון הבלתי-נמנע. כלומר: קבלת המוות מתוך כבוד עצמי, לפי רצונו של האדם ולא מתוך סדר-דברים, שנכפה עליו מבחוץ.

לאמיתו של דבר איזכור האסון של „טיטאניק“ מוציא מכלל אפשרות את ההסבר הראשון, מכיוון שבכל הסיפורים על אותה עלילה — המוות בכבוד, קבלתו מרצונו החופשי של האדם — הוא-הוא הסמל הוודאי.

כך ראה צ'רניאקוב את תפקידו שבועיים לפני התאבדותו. האם זאת אומרת, שבאופן מוחלט לא האמין אז באפשרות הצלת הג'טו? סבורני — ובהרחבה על כך בפרקים הבאים — שער הרגע האחרון טיפח תקווה, ולו קלושה ביותר, שאכן כך יהיה, אם כי בוודאי לא היה בטוח בכך במשך כל הזמן.

מבחינה פסיכולוגית מובנת היא התנחלה על הטלטלה, לה היה נתון. בין תקווה לבין ראייה בהירה של המצב ללא מוצא, חסרי-התקווה. מכאן: התוכנית המובעת בתערה הנוכרת. צ'רניאקוב הגשים את תוכניתו. מת בכבוד ולפי רצונו הוא. אבל, אם סבר שזך יכולת לנהוג כל העיר — הרי היה בבחינת חולם חלום. מתת מוות שזכה היא חלקם של בחירים מועטים.

והואיל ואנו דנים במרשמים של אצילות וכבוד, מן הראוי הוא להביא את דברי ליאונארד טושנט, מחברה האמריקני של מסת"מחקר על צ'רניאקוב. טושנט מביא במסתו את דברי קורצ'אק, שנאמרו על קברו של צ'רניאקוב. קורצ'אק — ברמזו לדברי הנסיד יוזף פוניאטובסקי לפני מותו — אמר — אם בכלל אמר משהו כזה — „האלוהים מסר בידך את כבודו של העם היהודי וכעת יש לך הכבוד להחזיר לו מתת זרי“.

אומנם מלים אלו הן „בסגנונו“ של קורצ'אק, אבל ספק הדבר, אם אמר אותן בדברי ההספד.

נחזור לגיתוח המוכחות מהיומן.

הרשימה השניה שונה מהרשימות דלעיל לא בגלל שמדובר בה על בגדים בלתי-מסודרים. צ'רניאקוב היה אדם מסודר מאוד. דקדקן. יתירה מזו, דקדקנות זו, במצבו שלו, קיבלה חשיבות-יתר.

א. היתה זאת טחאה נגד מגמות הגרמנים להדוף את היהודי לדרגת הת-אדם. לכן יכול היה לרשום ולציין היעדרו של כפתור במכנסיו.
ב. סיעצה לו לשאת בעומס הפעילות.

אולם דוחה הוא המשפט: „אף הגדול בבניהאדם עלול להיראות גלעג בשל פגם זה“. האם, אם כן, כל מה שהנחנו בדברנו על האוטואירוגיה ועל יחס ההסתויגות כלפי עצמו הוא בחזקת טעות? האם „באמת“ צירניאקוב לא זו בלבד שהחשיב עצמו כאדם גדול, אלא גם חשש להיראות מגוחך?

במסגרת מסה זו שאלות אלו הן ביסודן שלא במקומן. אין כאן אלטרנאטיבה. באופן כללי יש להבין דברים אלה כך: אין ולו אחד, שאישיותו תהיה אחידה ועקיבה. כל אחד יש לו לעתים דרכי התנהגות, הנראות בעיני אחר המכירן ממקורות אחרים — מוזרות ומפתיעות. יתירה מזו: נסיון „לאונן“ את הסטיה ממה שאנו רואים כשלימות אחידה מוכרח להביא לזיוף תיאור האישיות או להאחדתה המוחלטת של האישיות, שמטבע הדברים אינה יכולה להיות כזאת, או לשילוב „הסטיה“ בתוך „הנורמה“ במסגרת האישיות הנתונה.

אשר לשאלה: כיצד צירניאקוב ראה את עצמו? — חייבים אנו להפנות את השומת־לבנו לאיראלה קטעים ביומן, שחרף השיבותם המרובה, הקורא יכול גם שלא להבחין בהם.

כיוויר הקהילה היה צירניאקוב נפגש עם הרבה אנשים. על חלק מהם דעתו היתה שלילית. ולא מדובר רק בטיפוסים אפלים כיודטובה, טינה, או גאנצווייך, מסיבות שונות לגמרי — מוכן הדבר — דעתו לא היתה חיובית ביותר גם על אותם האנשים, שבאירוגיה כינה אותם „המחנכים“, כלומר: בציגי המפלגות הפוליטיות הבלתי־ליבאליות. אהדתו הבלתי־מסוייגת היתה נתונה לחלוצים בחוזה החקלאית שבצירניאקוב. אולם, אחר אף אחד — בשופטנו לפי היומן — לא עקב בהתעניינות רבה כל כך. כפי שעקב אחר חיים רומקובסקי, יויר מועצת הזקנים בנינו לודד. התעניינותו זו היא מובנת. רומקובסקי תפס עמדה מקבילה וחיונה כעין מראה, בה יכול היה יויר הקהילה תוארשאית להשתקף.

היומן כולל חמש הערות אודות רומקובסקי. בנות הן שלימות אחת, עד כדי כך שעצם צירוף זה לו נותן כבר את הפירוש:

29.8.40 — „בלודד“ הוציא, כנראה, רומקובסקי שטרי כסף משלו, חיימקות.

ניתן לו כינוי, חיים האיום“ [עמ' 135].

17.5.41 — „אמש קראתי את, העיתון של רומקובסקי. נתקלתי במיגשרו אל העם הנאמן. עיקר מונתו היא, שהעם הזה לא ייטפל אליו ולא יגיש לו ברחוב הצעות ובקשות“ [עמ' 183].

[הרשימה מן ה־17.5.41 שייכת לרשימות המורחבות. צירניאקוב דן כאן בכמה עניינים שונים. על רומקובסקי מדובר כאן מיספר פעמים. בפעם הראשונה, בתארו את המצב בטרם הכיר אישית את יויר מועצת הזקנים בלודד. לכן דגתי בקטע זה כביתידה מיוחדת.]

17.5.41 — „בקהילה דיווח רומקובסקי על פעולתו בלודד. התיידד אינו קיים בשבילו...“ [עמ' 184].

הופנתה תשומת־לבו לעובדה, ש־150,000 אנשי לודד ברחו לאותה וארשה, שבה המצב, גרוע יותר... זהו בן־אדם מתרברב, חכם בעיניו ושטות. הוא מביא נזק, הואיל והוא חוזר וטוען בפני השלטונות שאצלו טוב... כשהקשבתי לדברי

„בלילה מ' 12 עד 5 בבוקר לא ישנתי“

רומקובסקי נזכרתי בלי משים בער"ד המנוח שווייצ'בסקי (שהיה ידוע כאיש בדיחה). הוא אמר פעם: „מה היה קורה, אילו על תנידון למוות לא היה מגן עורך־הדין סטרלינג“ [עמ' 185].²²

20.5.41 — „הלה (רומקובסקי — ר.ל.) שוב כינס ישיבת... וקרא ל'Entente cordial (ברית לבבות) עם גאנצוויך“ [עמ' 185].

VII

יוסף קרמיש, מחבר המבוא להוצאה העברית של יומן צ'רניאקוב מצטט שתי רשימות שנכתבו בגיטו וארשה עם הגיע הידיעה על מותו של צ'רניאקוב. הראשונה היא פרי עטו של המשורר יצחק כצנלסון, והשנייה — מיומנו של המחנך חיים אהרן קפלן.

„המשורר ומחבר יומן ויטל, יצחק כצנלסון, ראה בצדק בהתאבדות צ'רניאקוב, משום גילוי רצון להשתחרר מהרגשת אשמה, לטהר עצמו מן העטא, שהעיק על מצפוננו.“ [יומן, עמ' כ"ח].²³

בעל יומן גיטו וארשה, ת. א. קפלן, כותב על גורלו המר וסופו הטראגי של צ'רניאקוב בזו הלשון: „...יש קונה עולמו בשעה אחת. והנשיא צ'רניאקוב קנה עולמו ברגע אחד... סופו מוכיח על תחילתו; שעבד, עמל וטרח לשם העם, שהפך בטובתו וחיוק קיומו, אף כי לא כל הנעשה בשמו היה ראוי לתחילה ולשבח.“²⁴

ישנו תרשום, שקרמיש — בהביאו הערות אלו — לא הבחין, שביסודו של דבר ההערות הללו שופטות את פעילותו ומשמעות מותו של צ'רניאקוב מתוך עמדות מוגזרות; שכצנלסון מגנה את יו"ר הקהילה ולעומתו קפלן, אם כי מתוך הסתייגות־מה, משבח.

אין ספק, שרובם של עסקני המפלגות הפוליטיות היהודיות — החל מהתורדים ונמור בפועל־ציון שטאל וה„בונד“ — התייחסו אל צ'רניאקוב בשלילה. את דעותיו של רינגלבלום ניתן לראות כמבטאות את השמאל ואת המרכז. מוכן מאליו, שיחסה השלילי של „אגודת ישראל“ אל צ'רניאקוב נבע מנימוקים אחרים.

מ־25 ההערות המתייחסות לצ'רניאקוב, המופיעות בהוצאה האמריקנית של רשימות רינגלבלום — 11 הן ביקורתיות, 3 — ניתן להשיבן כחיוביות ו־11 — אופייני הוא אינפורמאציוני, המציגות, בדרך־כלל את יו"ר הקהילה באור לא־חיובי ביותר.

מתוך גישה פשטנית מסויימת, ניתן לחלק את טענותיו של רינגלבלום — בדוגנו בהן, כמייצגות את מפלגות השמאל והמרכז שבגיטו — לארבע קבוצות:

- התנהגות בעלת תכונות רודניות.
- מדיניות כלכלית־חברתית אוהדת את העשירים.
- כניעה ואפילו שיתוף־פעולה עם הגסטאפו.
- מדיניות הרגעה, שתוצאתה היתה החלשת דריכותו של הציבור, בה בשעה, שסחובתו היה להבינו להתקוממות מזויינת ולהטיל את סיסמת המרד עם הגיע פקודת השילוחים ההמוניים ביולי 1942.

יש לבחון טענות אלו ולו בקצרה. אומנם בחינה שכזו דורשת סטיה מיתודית לוגית ואולי גם באנאלית, אבל לפי הבנתי היא הכרחית.

VIII

נחזור אל הטענות המופנות כלפי צ'רניאקוב. התאשמה ברדנות מתייחסת לשורת תופעות, בודאי דוחות, כמו אל הצבת „משמר כבוד" של המשטרה היהודית לפני בית־הכנסת בחג השבועות 1941, בעת ביקורם של צ'רניאקוב וסגניי מסגניו (ראה: רינגלבלום, 1945: 11—12, פולנית, עמ' 143).

הרושם הדוחה מתופעה זו גובר משרושם צ'רניאקוב ביומנו את ביקורו זה בבית־הכנסת, מבלי להזכיר — ולו במלה אחת — את „המצעד התניגי" של המשטרה (יומן, 1.4.41, עמ' 191). לעומת זאת אנו מוצאים ביומן תיאור הגיגת המשטרה לכבוד יום העצמאות ה־60 (30.11.40, עמ' 168), כמרכן מצודות רשימות — אומנם גדרות — בסגנון זה: „אחד האלבר, נחש, מסית בגדוד את הפועלים נגד המועצה ונגד מעבידיהם... עלי לרצח גולגולתה של המפלגה הזו..." (4.6.40, עמ' 99).

הציליל צורם ביותר, אבל מאידך ישנן סברות, שאותו האלבר היה בן־חמיה של המחלקה היהודית במשרד הבטחון הגרמני. רינגלבלום בהאשימו את צ'רניאקוב ב„רדנות" מתכוון בעיקר לדבר אחר לחלוטין — למדיניותו בפנים המועצה.

מדיניותו של רינגלבלום מתקבלת תמונה שכזו: צ'רניאקוב תופס עמדת המנהיג, שכל תוכניותיו מתקבלות ללא כל התנגדות (רינגל, 1952: 1, עמ' 81). המועצה מנהלת מדיניות מבישה של טיפוח העשירים וקניחת העניים (רינגל, 1954: 11—12, עמ' 212).

מכאן המסקנה: צ'רניאקוב הוא לא רק הנושא באחריות למדיניות החברתית, הכספית, וכי, וכי, של המועצה, אלא הוא — אם לא יוזמה, לפחות לא שלל אותה מכל וכל.

רינגלבלום אינו כותב זאת ישירות, אבל אירצונו כלפי צ'רניאקוב הוא כה בולט, עד שהמסקנות מזדקרות לעין.

הערכת המדיניות החברתית או המשקית־כלכלית של המועצה אינה בתחומו של מחקר זה.

ניתן גם להניח שמדיניות זו יכלה להיות צודקת יותר, ואין כל ספק בדבר, שכדייר נושא צ'רניאקוב באחריות לכל מכלול פעילותה של המועצה. אבל לא סחוט מכך תובעת התמונה המתקבלת מדיניותו של רינגלבלום אי־אלה תיקונים.

ראשית כל, רינגלבלום עצמו, משאינו דן במדיניותה של המועצה, אלא בחן את הסיטואציה הקונקרטית, מגיע לאלטרנאטיבה דראמטית שכזו: „עובדה מוכחת

* רשימותיו של רינגלבלום טרם הופיעו בעברית והננו נאלצים, לצערנו, להסתמך על המקור הפולני.

„כלילה מ' 12 עד 5 בבוקר לא ישנתי“

היא שכל הנזקקים למטבחים, אם הם אוכלים את מרק המטבחים (העממים) ואת הלחם לפי תלושים בלבד — גוועים ברעב. מודקרת על כן השאלה: האם לא יהיה תכליתי יותר להקדיש קרן זו לטובת הבחירים, לטובת האקטיבה החברתית, לטובת העילית הרוחנית, וכד' ז'. מחבר דרשימות דוחה פתרון זה ונימוקיו הם שניים: (א) העילית גדולה היא במיספרה מכדי שאפשר יהיה לכלכלה; (ב) אסור לדון למוות את הפועלים, את בעליהם ולא את כל אלה שהמלחמה הפכה אותם ל„לא־אדם“. „נותרה על כן“, ממשיך רינגלבלום, „הבעיה הטראגית — מה לעשות: לתת לכלום לפי כפית — או אז איש לא יישאר בחיים; או — מלוא חופניים — לקומץ ז' (רינגל, 1955: 13—14, עמ' 236).

איני מביא קטע זה כדי ללמד סניגורית על צ'רניאקוב או על מדיניותה החברתית של המועצה, אלא אך ורק כדי להראות שביקורתו של רינגלבלום אינה נסמכת על איוז שהיא גישה כללית ריאלית לפתרון הבעיות, שבעצם לא היה להן כל פתרון.

בעיה אחרת היא, שהיעדר הצעות חיוביות מלמד לא מעט על יסודיותה של הביקורת או איריסודיותה.

העניין אינו גם בכך שכתשובה להאשמותיו של רינגלבלום אצטט קטעים מהיומן, בהם מדובר בהחרמת מיצרכים לטובת העניים (למשל: 22.5.42, עמ' 301), מכיוון שאפשר לומר שהחרמה אינה בחזקת פעולה פוליטית, אלא בחזקת מחווה. אבל לקונסטרוקציה המתקבלת מרשימותיו של רינגלבלום הכרחי להכניס לפחות שני תיקונים.

ראשית: צ'רניאקוב לא היה השליט היחיד במועצה, כפי שתיאר לעצמו רינגלבלום. קרמיש מעיר — והמעניין הוא, כי בכך הוא מסתמך על רשימותיו של רינגלבלום — שהמועצה התנגדה בתוקף לתוכניותיו של צ'רניאקוב להטיל עול כבד יותר על העשירים. צ'רניאקוב עצמו כותב: „אחמול נתכנסה המועצה הכלכלית. באה לביטוי מורת הרוח בשל הקו החדש שברצוני להנהיג, דהיינו ליטול אמצעים מן העשירים לשם כלכלת שיכבת העוני“ (26.5.40, עמ' 96; 4.6.40, עמ' 99; 2.2.42, עמ' 264).

לתוכניות אלו התנגדו, כמובן, הנאצים. ביטוי לכך הננו מוצאים ביומן. צ'רניאקוב כותב: „אורסוואלד לא הסכים לקול הקורא שלי, כי הוא עלול להרגיז את בעלי האמצעים“ [27.5.41, עמ' 189].

מותר על כן לשער, שבבעיות של מדיניות חברתית, מסים וכד', ייצג צ'רניאקוב עמדה „שמאלית“ יותר מאשר רוב חברי המועצה, ולא יכול היה לפעול רבות, מפני — חרף הנחותיו של רינגלבלום — שבמועצה שררה הדמוקרטיה.

לא בלי חשיבות היא גם העובדה, שצ'רניאקוב עסק, קודם כל, במשאומתן עם שלטונות הכיבוש ועם עיריית וארשה. הוא ראה בפעילות זו עסדת־מטחת, הקובעת ומכריעה בגורלו של הציבור היהודי.

יחסו הבלתי־אוחד של רינגלבלום אל צ'רניאקוב הוא כה חריף, עד שהוא רואה בכל פעילותו שלילה בלבד. רואה אותו (רינגל, 1954: 11—12, עמ' 161) כאדם בלתי־מוכשר לחלוטין — וזאת היא דעה יוצאת דופן ומזוויה. הוא לועג לו משמתברר

שצ'רניאקוב אינו יודע מי היה האתנוגראף שמואל להמן. שני קטעים מתוך הרשימות הורגים כבר הרחק מעבר לחוסר־אהדה גרידא ואין להגדירם אחרת, אלא עלילה.

בספטמבר 1940 — כלומר לפני סגירת הגיטו — כותב רינגלבלום: „יש כאלה תרואים בו קדוש מעונה, הממלא בתוס־לב את תפקידו. רווי אווירת „גאלאיי“ (משחק מלים בפולנית: גלינה) (קהילה) אלאיי (שדרות) — כך כינה רינגלבלום את הגסטאפו משדרות שוך — 1.7.) — אמר עליו עסקן ותיק מסוים. הסביבה מטביעה את חותמה“ (1951; 2, עמ' 145). אפשר היה לקבל, ששורות אלו גרסו אך ורק בתוקף תפקידו של רינגלבלום ככרוניסט, אילמלא הוא כותב בשנתיים חצי לאחר־מכן: „גמנענו מכל מבצע עם אנשים המקורבים לקהילה, אפילו עם ההוגנים שביניהם. חומות הקהילה היו רוויות רוח־הגסטאפו ולכן פחדנו להיות אתן בקירבה כלשהי. זה הוליד לכך, שבידינו כה מעטים הם המיסמכים הרשמיים מהקהילה“ (1955; 15—16, עמ' 279).

המובאה השניה אינה מדברת על צ'רניאקוב. אבל היא מנוסחת כך, שניתן להבין ממנה, שכל העובד בקהילה הוא רווי רוח־הגסטאפו.

אפשר היה להבין לו היתה כאן גישה קונספיראטיבית, אבל אז בלתי־מובן הוא הדבר, מדוע ביוני 1941 שוחח רינגלבלום עם גאנצווייך (רינגל, 1954; 11—12, עמ' 135), שלגביו לא היה כל ספק ששיתף־פעולה עם הגסטאפו. ויתירה מזו: אם אפשר עוד להבין מדוע היסטוריון וכרוניסט מעוניין, מתוך אוטופסיה, להכיר ולרשום את השקפותיו והתנהגותו של טיפוס כזה כמו גאנצווייך (אתגר מובן עבור היסטוריון) — מדוע, אם כן, לא חש מחבר הרשימות אותו צורך לגבי צ'רניאקוב?

את האימרה: „רווי רוח הגסטאפו“ כולם דוחים היום. חלקם בדרך עקיפין; כלומר, אינם מתייחסים בכלל לאפשרות כזו. אבל יש לדחות רעיון זה בדרך ישירה. יש לומר גלויות, שבמקרה זה רינגלבלום טעה טעות מרה ומכוערת. זה מניע לזכרם של שניהם — תן של צ'רניאקוב והן של רינגלבלום. אם אנו מעריכים את האחרון כהיסטוריון־אמת, עלינו להניח שלו היה עובר את המלחמה — היה בעצמו מתקן טעות זו.

נותרה ההאשמה האחרונה — ולאחר דחיית האימרה על „רוח הגסטאפו“ היא החשובה ביותר — כי צ'רניאקוב והמיעצה שלו הישלו עד הרגע האחרון את הגיטו, שאקציה לא תיערך; וכי הם פעלו כך בגלל טובות־הנאה פרטיות שלהם; ושעם אירגון האקציה עלידי הגרמנים, במקום לקרוא בעצמו למרד — התאבד. הוכחה נוסף לחולשתו.⁴¹

האשמה זו נוסחה בכתב בפעם הראשונה בסתיו 1942, בדו"ח המפלגות הפוליטיות היהודיות אל שלטונות ממשלת פולין הגולה בלונדון ב־15.10.42.⁴²

היא חוזרת ומופיעה ברשימותיו של רינגלבלום: „התאבדותו של צ'רניאקוב — מאוחר מדי, מציגת חולשה — חייב היה לקרוא למרד — אדם חלש“ (רינגל, 1955; 13—14, עמ' 290).

באורח חשיבה זה מבחינים אנו מרכיבים אלה:

...בלילה מ' 12 עד 3 בבוקר לא ישנתי"

- באביב 1942 היו מספיק נתונים, בכדי לא להתמין להבטחות הגרמנים, שאקציה לא תהיה.
- בקיץ 1942 אפשרית הייתה התנגדות כללית אקטיבית בגיטו וארשת.
- מחובתו של צירניאקוב היה לקרוא למרד.
- הבה נבדוק לפי הסדר הנחות אלו, בצרפנו לכך מראש שתי הסתייגויות.
- א. ראיה כזו של המציאות בסתיו 1942 היא טבעית. יתירה מזו: לו חלק מעסקני הגיטו לא היו רואים כך את המציאות — הייתה זאת עדות לכך שעלה בידו הנאצים להמית את הציבור היהודי רוחנית עוד בטרם שרצחו אותו פיזית.
- אבל „טבעיות“, „אמיתות“ ו„נכונות“ אלו הן שלוש קטגוריות שונות ואסור לו לחקור לטעות בהן.
- ב. במסגרת מחקר זה נוכל לדון בשתי האימרות המוזכרות לעיל בקיצור בלבד.

IX.

מן הפרספקטיבה של הסתיו המאוחר בשנת 1942 — כבר לא לדבר על הפרספקטיבה של סתיו 1943 — ייתכן שהאימרה הראשונה נראית כמשפט בלתי מובן, שביוני 1942 היו עוד אנשים שהאמינו להבטחותיהם של פקידי המפלגה או הממשלה ההיטלריתיים. במקרה של צירניאקוב — לפחות למראית עין — דבר זה לא יאומן, שהרי ידע על אקציות החיסול בלובו, מיילץ, לובליו (יומן, 18.3.42, עמ' 279) ובקראקוב (יומן, 4.6.42, עמ' 305).

הדו"ח הנזכר לעיל ראה כך את הדברים: „בפרק הזמן של חיסולה (Aus-) „rotung“) הקלאסי של האוכלוסיה היהודית ב„ווארטהגאז“... בתקופה מסוף 1941 עד מאי 1942, שבוצעו ביערות חלמנו, לא יכול היה להיות כל ספק בדבר, שכל אקציות גירוש המבוצעת על ידי הגרמנים — משמעותה אינה דפורטאציה (העברה), אלא אך ורק השמדת יהודים“⁴².

אבל אמת זו היא רק לכאורה. באותו דו"ח אנו קוראים: „בהדרגה (הדרגה — ר.ג.) חודרת ההכרה ליהודים הנוחרים, שאת כל העקורים סובילים לטרבלינקה“⁴³. ואם המדובר הוא ביהודים הכלואים בגיטאות — הרי פעל כאן מנגנון עצום של הנגת עצמית פסיכית; פעל למען האבדון. אבל זאת היא כבר בעיה אחרת.

רינגלבלום בשרטטו את דמותו שלאחר המוות של מרדכי אנילביץ' תיאר כך את הסיטואציה בגיטו בסוף שנת 1942, כלומר, כמחצית השנה לאחר התאבדותו של צירניאקוב: „נוצרה סיטואציה פאראדוקסאלית. דור המבוגרים, שמחצית הייתה כבר מאחוריהם, דאג כיצד לעבוד את המלחמה. חלם על החיים. לעומת זאת, הנוער היהודי — הטוב ביותר, היפה ביותר, האציל ביותר — חלם וחשב רק כיצד למות בכבוד“ (רינגל, 1958; 25, עמ' 15).⁴⁴

כאן הצדק עם רינגלבלום. אכן הסיטואציה הייתה פאראדוקסאלית, לא רק בגלל הניגוד בין הדורות, אלא קודם כל בגלל שהדאגה לחיים הייתה בבחינת גילוי של מחלה וההשתכרות מתמוות — גילוי של בריאות. הדברים אמורים כך, משאנו

מקבלים סולם ערכים מסויים, בו היחס בין „בראות“ ל„מתלה“ הוא מורכב מאוד והגבול המפריד ביניהם אינו נהיר.⁴⁶

את בעיית האמונה או א־האמונה באפשרות של רצח המונים — ובדרך כלל: בעיית הפשע ההמוני מנימוקים פוליטיים — ניתן לראותה משתי נקודות-מבט. קיימת מגמה ברורה לראות את הבעיות הללו בקטיגוריות של סיבה ומסובב, כאשר הסיבה היא האופי הלאומי והמסובב — ההתנהגות המסוימת. למשל: הפולנים — מטבעם — אינם מסוגלים לשתף-פעולה ולכן לא קם בפולין, בזמן הכיבוש, שלטון המבוהק קוויסלינגי, או למשל: היהודים, הם מטבעם כאלה, שבניגוד לאחרים, בעומדם בפני ההשמדה נקטו עמדה פאסיבית.

סוג זה של סיבתיות — נקרא לה סיבתיות שבטית — ניתן לפגשה לעתים תכופות. בעתונות המדעית שלנו העלה לאחרונה תיזה זו מירעיסלאב מוצ'אר.⁴⁷ אבל ניתן גם לראות אחרת את מכלול הבעיות הללו. אפשר לשאול להתנהגותם של אנשים וליסודות עליהם בגויים משטרים מסוגו של הרייך השלישי, או אז יתברר, שבסיטואציות מסוימות האנשים מתנהגים ב„אפאטיות“ מוחלטת, ללא כל קשר אם הם פולנים, יהודים, טאטארים או יוונים. המאה ה־20 מספקת לנו דוגמאות רבות מסוג זה. ידוע כבר שבכרך גדול של שני מיליונים ניתן לאסור בזמן קצר 250 אלף איש, ובדרך זו „לשים עין“ על מיספר כסול ומכוסל של אנשים, מבלי להיתקל בהתנגדות כלשהי. ידוע, שמיספר השומרים במחנות הריכוז או במחנות ההשמדה היה זעום ובכל זאת היה בו די...

עבור כותב שורות אלו האמונה או א־האמונה באפשרות של רצח־המונים מבוססת יותר על מהותם של מרכיבי היסוד של משטרים פוליטיים, מאשר על מהותו של אופי לאומי זה או אחר.

מקרה צ'רניאקוב הוא הביטוי — אולי הקיצוני — של בעיה כללית מסוימת, עליה נכתבה כבר ספרות רבה. סופרים רבים ושונים מביעים השקפה, שביסודו של דבר, רודני הרבע השני של המאה ה־20 לא היסוז — או כמעט לא היסוז — את מטרותיהם. בעצם קשה להוכיח, שאיזה שהוא רודן הסתיר את כוונותיו או שלא ניתן היה לדעתן.

לדוגמה: היטלר. להוכחת הנחת זו יעידו: „מהפכת הגיהילום“ ו„שיחות עם היטלר“ מאת ראושנינג. ב„מהפכת הגיהילום“ וב„שיחות“ שמחברן ניהל עם היטלר לפני עזבו את גרמניה כלול כל המידע שלנו על הרייך השלישי.

והנה אנו עומדים בפני תופעה, לכאורה, מדהימה: האנשים יכלו לדעת — ולא ידעו; האנשים ידעו — ולא רצו להאמין. האנשים לא רצו לדעת. מציין אני את הפרובלימטיקה הזו בתוספת „הסטרוקטורה הפילוסופית והסוציולוגית העמוקה“, שניתן לבטאה בשאלות: „מה זאת אומרת, יכלו לדעת?“ ו„מהי המשמעות של לדעת?“. מבלי לתת תשובות לשאלות כה יסודיות, נעיר שכל הפרובלימטיקה הזו — האקטואלית כל כך בזמננו — הופיעה בחריפות מיוחדת, בזמן מלחמת העולם השני ביחס לשאלת היהודים.

אננה פאוולצ'ינסקה, במחקרה על הפרובלימטיקה הסוציולוגית של אושוויץ, מעירה נכונה שרצח המונים זהו פשע, ש„כל עוד לא בוצע“ — המחקק מכל איזור

„כלילה מ' 12 עד 5 בבוקר לא ישנתי”

הציביליזאציה האירופית אינו מסוגל אפילו לדמיין ולתאר. יש להוסיף, כי לא רק המחוקק, אלא כל דמיון וזה לא רק „כל עוד לא בוצע”, אלא אפילו תוך כדי ביצועו של פשע זה. בזמן המלחמה העריכו במערב את הרוחות על „עקירה”, מחנות תחשומה, המישרפות וכד' וכי כתעמולה או כתופעה היסטורית.

„פחות מכולם נוטה היה (צ'רניאקוב — ר.ז.) להניח, שבגלל איזו שהוא תיאוריה, שעל הירח (מופשטת) — הגרמנים יחסלו את היהודים באבדם עלידי כך בנו ידיהם את משאביהם.”¹⁰

בכל הכתוב בפרק זה אין משום תשובה לשאלה: מדוע אדם צ'רניאקוב האמין, עד הרגע האחרון, שלא יבוא חיסול גיטו וארשה? ההסתמכות על עמדותיהם של אחרים אינה נותנת תשובה לשאלה זו. כללית, ההסתמכות על תופעה חברתית פחות או יותר חמונית אינה מסבירה התנהגותם הקונקרטית של יהודים, אלא אך ורק היא מעבירה את השאלה לשטח אחר. היא מראה, שאף אחרים פעלו בצורה דומה. במיוחד אינה מסבירה את המקרה הקונקרטי הזה. מהרישום מיום 14.2.40 (עמ' 56) מופיעות תכופות ביומן רשימות המזכירות גירושים, כאילו מחברו כבר אז חש אינטואיטיבית — ואחר כך ידע כבר — שהגירושים מהזנים את האיום החמור ביותר התלוי מעל הציבור היהודי.

עוד ב־22.7.40 (עמ' 118) הוא מעתיק בגרמנית ליומנו קטע זה הלוקח מ„ווארשאוואר צייטונג” מס' 171: „דרוש פתרון קונסטרוקטיבי. צריך שנשווה לבנדי עינינו את ההכרה העיקרית, שהגבלת היהודים בלבד אינה מספיקה. במקום צימצום השפעתה ובדידותה של היהדות חייב לבוא בעצם פתרון קונסטרוקטיבי אשר ישלים באופן יעיל את הצעדים הנבילים.”

רשימת מיום ה־17.1.42 מתייחסת לבואם של השאוליסים לווארשה (עמ' 260) ומעידה, שצ'רניאקוב חישב או שידע כי יהיה המכצע של אקציית החיסול.

ביסודו של דבר אין לנו נתונים מספיקים שירשו לנו לתת תשובה: מדוע סבר צ'רניאקוב, שיצליח להציל את גיטו וארשה מהגירוש. ניתן רק להצביע על עמדתו ופעילותו, שביטאו עמדה זו.

לכעיה זו נחזור באחד הפרקים הבאים. כעת נדון בבעיה כללית יותר: האם ניתן היה לארגן התנגדות אקטיבית לאקציית החיסול הראשונה. התנגדות אקטיבית, הווה אומר: מרד מזויין. הרי משמעות אחרת להתנגדות אקטיבית לא יכלה להיות בתנאים תחם!

כאן על כן המדובר באימרה השניה מתדו"ת, המוקיעה את עמדתו של צ'רניאקוב.

X.

סבורני, שהתפרצותו של מרד בגיטו וארשה ביולי 1942 היתה בלתי אפשרית. מכמה סיבות חברתיות [גם לאומיות] וצבאיות-טכניות יכול היה המרד בגיטו לפרוץ אך ורק מתוך ייאוש, כלומר: מרד שכזה, שהמורדים יודעים, שאין להם כל סיכוי לנצח ורצונם האחד הוא — למות בכבוד, אבל לא בכל חברה הנידונה — אובייקטיבית — לחיסול, ניתן לעורר מרד של נאשים. הסטרוקטורה הדמוגרפית —

הרוב הגדול של נשים, ילדים וזקנים — מוציאה מכלל חשבון אפשרות כלשהי של מרד כזה, מבלי לציין כבר את המשך פעילותו. ומאידך: קיימות סטרוקטורות דמוגרפיות, שעצם התממדותן ומשך זמנה — יחסית לתנאים הנתונים — עושים מרד של נאשים לאפשרי.

הרכב האוכלוסיה בגיטו וארשה לפני אקציית-החיסול בי"ד 1942 שלל לחלוטין את האפשרות של מרד-נאשים, ומרד אחר לא יכול היה להיות. מתוך מעל 400,000 אנשים דחוסים על שטח לא-גדול ביותר — 1,100 אנשים על 100 מטרים רבועים¹⁷ — רבים היו זקנים, הנשים והילדים. צ'ניאקוב, ברישמתו מיום 6.12.40, מוסר ש-150,000 זקנים לעזרה סוציאלית (עמ' 250), כלומר: מעל שליש האוכלוסיה הם חולים, מחוסרי עבודה, קבוצים. ברובם אלה הם אנשים חסרי מחשבה כלשהי על התממדות. ככל שהדבר יישמע אכזרי, העובדה היא שהחיסול — לפי אי-אלה חוקרים מעל 50% ולפי אחרים 75% של האוכלוסיה, בעיקר נשים, ילדים וזקנים¹⁸ — והיותו-רבותם בגיטו של, קודם כל, גברים עובדים ולו עבודה כפיה — יצרה סיטואציה כזו, שאיפשרה את פרוץ המרד באפריל-מאי 1943.

בי"ד 2.1.43 שלח הגנרל גרוס-רובצקי ראדיוגרם ללונדון, בו אנו קוראים בין היתר: „היהודים מתאים קומוניסטיים שונים פונים אלינו בבקשה לנשק, כאילו לבנו מחשבים מלאים. לשם נסיון נהתי מיספר אקדחים. אין לי הודאות, אם ישתמשו בנשק זה. יותר לא אתן, מכיוון — כפי שידוע לכם — אין לנו. אני מחכה למשלוח. מיסרו מה הם הקשרים שישנם ליהודים שלנו עם לונדון. קאלינה“¹⁹.

את האפשרות או אי-האפשרות של מרד מתוך ייאוש בקיץ 1942 קבעה לא הדמוגרפיה בלבד, אלא כל זאת, שניתן לכנות באופן כללי „המרכיב האנושי“. הבחין בכך ליאון פיינר, יו"ר הוועד המרכזי של ה„בונד“, שב"ד 31.8.42 כתב בסכתבו לטמאל זיגלבוים ללונדון: „התנגדות אקטיבית של ההמונים לא היתה ואיננה. הסיבות 1. אשליות מעודדות על-ידי האוייב; 2. פקידו ותבירי המופעה המעוגינים שלא יפרוץ מרד, מכיוון שהם יכלו להצצל; 3. אחריות קולקטיבית של היהודים. כולם יכולים ליפול. דילמה טראגית; 4. ההכרה בחוסר כל תועדה בתוצ'לארץ; 5. חוסר התקווה לעזרה שתבוא מעבר לחומות“²⁰.

בייחוד חשובות הן אותן ה„אשליות“. במאי 1942 רושם רינגלבלום: „מצב הרוח ברחוב אחר הטבח בי"ד 18 באפריל... השתפר בבמקצת. האנשים נרגעו והם אופטימיים יותר. שוב מתחילים להאמין שבעוד חודשים מיספר תסתיים המלחמה וניתן יהיה לשוב לחיים נורמאליים“²¹ ולהלן: „קיימות תסקפות חשובות (הרגשה — ר. 1.) שהסיטואציה בגרמניה מזכירה את שנת 1918“ (1955; 13—14, עמ' 221).²² עמיתו של רינגלבלום, אברהם לוויין, רושם ביומנו ביום ה' 9.4.42: „בניטור רבים היהודים, הבטוחים שהמלחמה תסתיים בחודשים הקרובים“²³. יתר על כן, לוויין עצמו, מורה בגימנסיה, פובליציסט, אדם משכיל, כותב בי"ד 26.5.42: „בימים האחרונים עולה בי התקווה, שהמלחמה תסתיים עוד בשנה זו — 1942 — לפני בוא החורף“²⁴.

קיימת ספרות עצומה המנסה לתת תשובות שונות על השאלה: „מדוע היהודים, בזמן מלחמת-העולם השנית, הלכו כצאן לטבח?“

תכופות שוכחים את העובדה, שבזמן המלחמה, בשנים 1940–1941, הלכו לשבי עשרות דיביויות מזוינות מכף רגל ועד ראש של צבא סדיר, בגי לאומים שונים. אפשר למנותם במאות אלפי אנשים, וחלק מהם הובל לסבתא. אין אפשרות לבחון כאן את הנסיבות והאספקטים הלאומיים, המעמדיים, הצבאיים, הפוליטיים, הפסיכיים לוגיים, והאלוהיים יודע עוד איראלו בחינות של חידה זו.

אולם, מן הראוי שנסב את תשומת לבנו לבעיה אחת, נאמר: בעיה שהיא ביסודה אנתרופולוגית. ננסה אותה כך: האם אומנם אנשים, שאינם רוצים ואינם יכולים להתאמץ, שישנם כאלה, שבמחשבה תחילה רוצחים הם עשרות אלפי ילדים הם באמת, „לא נורמאליים“?

או אחרת: כיצד „הייבת“ להיות התנהגותו של אדם, כשעליו לבחור בין מידע המסופק על ידי גסיון אקטואלי לבין כל המורשת התרבותית, האומרת שהגסיון האקטואלי, „אינו יכול“ להיות אמיתי.

הביטוי הקולע והמצויין סיטואציה זו הוא משפטו של אחד מכותבי הידענים, המתייחס לטרבלינקה: „לא ידענו ולא האמנו, כי נוסעים אנו להשמדה“.⁶¹ נחזור להערכת הסיטואציה המתוארת במכתבו של ליאון פיינר,

מחמשת הסעיפים המוזכרים במכתב, שניים מהם בוודאי לא נגעו לצ'רניאקוב. צ'רניאקוב לא סיפח כל אשליה באשר למשמעותם של הגירודים וכמרכון לא היה מעוניין בהצלחתו שלו, על כך מעיד באופן חד משמעי — בוחרנו על עזירות אחרות — מכתבו האחרון לאשתו: „דורשים ממני, שבמו ידי אהרוג את ילדי עמי שלי. לא נותר לי, אלא למות...“.⁶²

XI

נחזור לשאלה: מהו היסוד בעמדתו של צ'רניאקוב, שהביא אותו, ביולי 1942, בדיוק שלושה ימים לפני התאבדותו, להאמין להבטחותיהם של סגדה, אואיסחאלד, שרר ואחרים, שהגירודים לא יבוצעו. ויתירה מזו: ברוח אמונה זו ציווה גם להודיע בגיטו.⁶³ נזכיר גם, שצ'רניאקוב הישלה את עצמו אך ורק בנוגע לגיטו וארשה, הרי ידע על גורל היהודים בערי פולין האחרות. האם מותר לנו להניח, שצ'רניאקוב העריך, כפי שהעריך חבר הסתדרות הציונים הכלליים, קירשנבאום, שנאביב 1942, הביע את דעתו בהתייעצות המפלגות הפוליטיות בגיטו, במלים אלו: „אומנם, בלישא התרחש מה שהתרחש, בוודאי זה יתרחש גם במקומות אחרים. אבל אפשר לקבוע בוודאות, שבוארשה, בליבה של אירופה — הגרמנים לא יעזו כך להתנהג...“.⁶⁴

אולם, הקורא ביומן נוטה לייחס לצ'רניאקוב קו מחשבה שונה. כנראה הנחת, שניתן יהיה להציל את הגיטו. יש כאן הבדל עקרוני. יען המסקנות מעמדתו ומדרך מחשבתו של צ'רניאקוב הן, שיש לפעול בדרך מסוימת, בה בשעה, שהאמירה „הגרמנים לא יעזו“, ש„בלב אירופה“ וכו' וכו' אומרת שב ואל תעשה. הבה ננסה כלל במכלול ההתנהגות של יו"ר הקהילה כעל משחק מסוים.

הנחת היסוד במשחק הזה היא, שהגרמנים מוכרחים, תוך זמן קצר יחסית, אם כי לא ניתן לקבועו, להפסיד במלחמה, ולכן מטרתו היסודית של משחק זה היא החזקתה בחיים של החברה היהודית כווארשה. לשם כך יש להבטיח, במידת האפשר, תנאים כאלה, שיאפשרו לה את הקיום: שירותי בריאות, השכלה, תרבות, דת, חינוך ילדים וכו'.

המשחק מתנהל נגד הנאצים, ומכאן הנחת היסוד השלישית והיא: הדיעה הברורה שעצם ההכרח בניהול המשחק וכלליו היסודיים נקבעים עלידי האוייב תחוק, שהיוזמה נתונה בידיו, אולם הגינו — עלימנת לשמור על יציבותו — יכול וחייב לנהל טאקטיקה של הגנה ורק במקרים נדירים עליו ליטול את היוזמה לידיו.

שתי ההנחות האחרונות, שמן הדין להגדירן כיסודיות, טוענות להכרח שבחיותורים האלה, על כן חייבים להנח, שנצחון במשחק הימורים זה תובע ויתורים, קורבנות, השלמה עם הרע במיעוטו, בכדי שלא יתרחש הגרוע ביותר — התבוסה המוחלטת. וביחד עם זה יש להניח, שקיימים גבולות לגסיגות, קורבנות, השלמה עם הרע — אותם אין לעבור, אחרת כל המשחק מאבד את תכליתו. ההנחה האחרונה היא חשובה מאוד מבחינות שונות, ועל כך עוד ידובר. לשם עתה אגביל עצמי להערת, שאינה חורגת ממסגרת „תיאור המשחק“. ההנחה שלוויתורים ישנו גבול שאין לעבורו — היא היא הערובה לחירותו של השחקן הנמצא בצד החלש, היא אומרת, שהוא לא ישחק כל משחק, שהחוק יסיל עליו, שהוא, החלש, משאיר לעצמו את הופש הבחירה.

בדברי על כללי היסוד של המשחק, שניהל צ'רניאקוב נגד סכונת הכיבוש הנאצית אין בדעתי לומר, שאיפסם הוא הגדיר אותם כך, אולם חללו ניתנים לקריאה מתוך הדינאמיקה ומנהגים אחרים של צ'רניאקוב. יתירה מזו: הבהרת כללים אלה נותנת, בדיעבד, משמעות להתנהגותו של צ'רניאקוב (זכור, שמשמעותי נכון הן שתי איכויות שונות).

נעיר, שאם צ'רניאקוב סבר, שניהול המשחק הזה ותקורתו, שאולי יוכל לצאת ממנו כמנצח, הוא חובתו, תפקידו ואולי אפילו היעוד, שהוטל עליו מטעם ההשגחה העליונה — ודומה, מן העדויות הרבות, כי כך הוא הדבר — הרי זה אחד במקורות ה„רודנות“ שלו. על כל פנים, סברה זו קרובה יותר לאמת מאשר הנחתו של רינגלבלום על חיקוי התורה הנאצית „על המנהיגות“ (רינגל, 1952; 3, עמ' 81).

מחשש הנחות היסוד של משחקו של צ'רניאקוב נגד הגרמנים, שהזכרנו לעיל — שלוש הראשונות אינן מעוררות כל ספק. לעומת זאת, שתיים האחרונות מעוררות אי־אלה הרהורים. האחת היא זו המדברת על ההכרח שבחיותורים וזו הקובעת את גבולותיהם.

בקבלו עליו את כללי המשחק, שעליו דובר — כאילו הניח צ'רניאקוב מראש, שהאמצעים היחידים העומדים לרשותו ושבהם יוכל להשתמש נגד הגרמנים הם: שיכנוע מילולי, תזכירים בכתב, תשלום כופר, מחסך־נשק לא עשיר ולא מאים ביותר...

הטכניקה בהתנהגותו של צ'רניאקוב היתה מבוססת על כללים אלה:

„בלילה מ' 12 עד 5 בבוקר לא ישנתי“

- א. הוא דורש הוראות חוקיות ברורות תד"משמעות.
- ב. משתדל לשכנע את הנאצים, שהוראות אלו שות, בעיניו, פוגעות במיוחד בציבור היהודי — הן גם לא רצויות מנקודת השקפה גרמנית.
- ג. מכיוון, שרוב ההוראות — אם לא כולן — של שלטונות הכיבוש מטרתן היתה: „הפתרון הסופי“, כלומר: היו מכוונות נגד היהודים, צירניאקוב משתדל להשיג בכל מקרה קונקרטי „אופטימום“ מסוים, ו"א פתרון קונקרטי שכזה שפגיעתו תהיה פחות חמורה.
- ד. בכדי להציל נידונים למוות „באופן חוקי“ הוא מוכן למסור את עצמו כבן־ערובה או מציע מסר נפש.
- ה. במקרים נדירים הוא מגיש מחאות.
- ו. משתדל להוציא מתחום ההשפעה על חיי הגיטו סוכנים גרמניים גלויים, כגון באנצווייך או אהרליך.
- ז. מיספר פעמים הוא נותן לגרמנים להבין, שישנם דברים אותם הוא לא יעשה ולו במחיר חייו.

לכל נקודה, המוזכרת כאן, שבהתנהגותו של צירניאקוב כלפי הגרמנים, ניתן להביא אסמכתות מהיומן.⁴⁰ באיראלה מקרים, כמו למשל: בעניין הצלת דיירי בית מס' 9 שברחוב נאלבקי, או בעניין תשלום בפרוות עבור האסירים שנידונו למוות — צריך לצטט רשימת רבות. במקום זה מוטב שנשים לב לשתי נקודות, ב' רג', דוגמה בולטת בקיצוניותה לנקודה ב' היא הטיעון של צירניאקוב בשיחה עם קומיסאר הרובע היהודי, אוארסוואלד, אחר רצח 51 אנשים בלילה שבין ה' 17 ל' 18 באפריל 1942: „עזרתני את עניין הלילה הזה. הוא יודע על כך. הוא סבור, שזה היה דבר חירום מיוחד. העירותי, שקיימת בחלה ושעל רקע ההתמוטטות הנפשית ישותקו החיים הכלכליים. הוספתי שאני הולך אל הגסטאפו לקבל אינפורמציה. הוא ביקש למסור לו את תוצאות השיחה“ (18.4.42, עמ' 287).

הרישום הוא מצומצם. את המשפט: „הוא סבור, שזה היה דבר־חירום מיוחד“ ניתן לפרש כתשובה לשאלתו של צירניאקוב, האם את הרצח ההמוני בשטח הגיטו יש לראות כשלב חרש במדיניות השלטונות ביחס ליהודים. אבל, כמובן, שזהו פירוש שניתן לפקפק בנכונותו. משפט־המפתח להבנת עמדתו של צירניאקוב הוא המשפט על שיתוק החיים הכלכליים. מאחורי נימוק זה הסתתרו — לפי דעתי — שתי מחשבות. אודות הראשונה ידובר בפרק הבא. את השניה יש להגדירה כך: „יש לי כאן עניין עם פושעים, מהם יש לצפות לגרוע ביותר. אפילו שיערכו כל לילה טבח בשטח הגיטו. אין כל טעם במחאות. רוצחים קיימים בכדי לרצוח ולא בכדי לגחל שיהיה על קדושת חיי אנשי; אבל אלה הם פושעים עם שכל, וכמו כל פושע „גורמאלי“ — אף הם מתאווים לסחוט רווחים ממעשיהם; הדבר היחיד, שכוחו לבולמם — הוא להוכיח להם, שאקציה כזו, כמו בלילה שעבר, אינה משתלמת מבחינה מספית. דבר זה חייב להבין כל גאנגסטר.“⁴¹

אופיינית לטכניקה של מאמצי צירניאקוב בהבטחת מינימום של אפשרויות קיום בגיטו וארשה היא רשימה זו, שאינה זקוקה לפירושים: „הוא (אוארסוואלד — ר.ז.) התיר עריכת הפילות בציבור בראש־השנה וביום כיפור בבית־הכלא היהודי.

ביקשתי רשיון גם לסוכות. לבסוף ויתרתי על כך, כדי להשיג את שלושת הימים הקודמים" (20.9.41, עמ' 227).

אם צ'רניאקוב ראה אִי־אלה צווים כפוגעים במיוחד, השתדל להבהיר שאלה באים מטעם השלטונות הנאציים ולו ולמועצה אין כל יד בהם. לדוגמה: „21.10.40, 1* — בבוקר אצל לייסט (מפקדה של וארשה) היגשתי כתב בדבר הסינויים בשטח הגיטו. לא ידע על כך כלום. הראיתי את ה„וארשאואר צייטונג“, שבו הודיעה, צילצל אל הדיסטריקט. נתברר שזהו צו המושל. תורה לא להודיע על כך לאוכלוסיה היהודית. עניתי שאין זה הולם את יוקרת השלטון. אני מעדיף שהשלטון הוא שיודיע. דבר אחד היה בידי בצאתי — הארכת מועד החילופים עד ל־15 בנובמבר (העברה לגיטו — ר.ו.)“ (עמ' 155).

באופן שכזה אפשר לעקוב רשימה אחר רשימה, יום אחר יום, בעיה אחר בעיה — אחר הטכניקה של צ'רניאקוב במשחקו נגד הגרמנים. יכול זאת לעשות כל קורא היטב, שיקבל כמתאים את המפתח המוצע כאן לשיטת החסבר. במקום זאת מוטב יהיה להעלות שתי בעיות המופיעות בצורת הצעה כוללת. האחת נקרא לה בשם חלקה מתורת הדקדוק: יחס התנאי חבלתי־מציאותי. השנייה תתייחס לבעיות המציאות.

את הבעיה הראשונה נציג בצורת שאלה: מה רצת צ'רניאקוב להשיג במשחקו נגד הגרמנים ומה הם התנאים, שחייבים היו להתממש, בכדי להשיג מטרה זו? הבעיה השנייה מוצגת ישירות ובאכזריות: מהו, למעשה, המחיר שצ'רניאקוב שילם?

קיבלנו — ואף אחד לא עירער על כך — שמטרתו היסודית של צ'רניאקוב היתה הצלתם של מיספר גדול ככל אשר ניתן של יהודים הסגורים בשטח שנקרא „השכונה היהודית“, ובפשטות: „לכלות“ את הגרמנים, את מדיניות התגבלות, הבידוד, ההרעבה, המגפות, עבודת הכפייה, הטרור, את הרציחות שבוצעו על־ידי „וונדגרביטש“ (בת־דין מיוחדים) או בלעדיהם.

קשה להגיד, מתי צ'רניאקוב הבהיר לעצמו, שבעצם הוא מנהל משחק שכזה. בין אנשי דורו — ז"א אנשים, שמלחמת־העולם הראשונה עברה עליהם בהיותם מבוגרים כבר — לא חסרו — „ללא הבדל גזע ומעמד“ — כאלה, שבתחילה חשבו, שאומנם הכיבוש הגרמני יהיה גרוע יותר מאשר כיבוש וארשה בשנים 1916—1918, ואולי גם גרוע יותר מאשר כיבוש לוב בשנים 1914—1915 — אבל תמיד הכיבוש יתנהג ביחס שיתאים לנסיין חייהם עד עתה. דומה, שכמו רבים אחרים גם צ'רניאקוב סבר כך. על כל פנים, כך אפשר להבין מהרשימה מיום 26.1.40: „...פניתי אל ה־ס.ס. שיפטרוני ממשרת הנשיאות, שכן כתנאים בלתי־נורמאליים אלה אינני יכול להנתיג את הקהילה. בתשובה לכך נאמר, שלא מיועצים לי לעשות כזאת“ (עמ' 50).

אין אפשרות לקבוע מתי צ'רניאקוב הבהיר לעצמו, ש„התנאים חבלתי־נורמאליים“ הם־הם הנורמה המתוכננת על־ידי הגרמנים. על כל פנים, ניתן להניח, שכבר בעת הקמת הגיטו „הפתוח“ לא טיפח כבר שום אשליות. כבר אז הוא מנהל את המשחק, מתוך הכרה מלאה ומתוך עקביות, עד לאותה שיחה עם אנשי הגסטאפו שפקדו על אקציית הגירוש.

„כלילה מ' 12 עד 5 בבוקר לא ישנתי”

הבה ונתבונן במשחק הזה מבעד לשורת מיספרים.
עד כמה שהסטאטיסטיקה הדמוגרפית של התקופה הזאת אינה מדויקת, ניתן בכל זאת לקבל, שהמיספרים המופיעים בדו"חות של הקהילה, שהוגשו לשלטונות הכיבוש הם פחות או יותר רפרזנטטיביים. הנה ב־1940 גרשנו 9,000 קבורות יהודיות, ב־1941 — 43,000 מקרי מוות וב־1942 (עד יוני ועד בכלל) — 23,000. אם אפילו נניח, שלמעשה, מיספר הקבורות ב־1940 היה פי שניים מאשר הקבורות עלידי „החברה קדישא” (מה שמוטל בספק) — הרי גם כך שנת 1941 והמחצית הראשונה של 1942 נבדלות באופן יסודי, בתחום זה, מ־15 החודשים הראשונים של הכיבוש.”

נניח כעת, שהגרמנים מנהלים מדיניות כזו של חיסול היהודים, כפי שניהלו אותה מינואר 1941 עד יוני 1942. נניח כמובן, שהמרד הווארשאי לא פרץ (מפני שב־1942 אף אחד לא יכול היה לחזותו) או שהתפתחותו התרחשה אחרת, נקבל — בעקבותיהם של ברנשטיין ורוטקובסקי — שאוכלוסיית הגיטו הגיעה במרס 1941, שיא צפיפות האוכלוסין, ל־460,000. נמשיך ונניח, שכתוצאה מהרעבה, מביעות, אקציות־טירור, מיספר הקורבנות גדל משנה לשנה. כלומר: ב־1941 — 43,000 חללים, ב־1942 — 50,000, ב־1943 — 60,000, וב־1944 — 72,000. לפי הנחות אלו המסקנה היא, שבסוף המלחמה היתה אוכלוסיית הגיטו מונה 235,000 אנשים, ז"א 51% ממצב האיכוס של השכונה ב־1941, כשבערך מחצית מתושביה הם פליטים ועקורים מערים או מארצות אחרות.

כך היתה מסתברת תוצאת משחקו של צ'רניאקוב נגד הגרמנים בנקודת־המפתח של משחק זה. כך היתה מתקבלת התוצאה הכמותית של הטאקטיקה המבוטאת ביומן בצורה ציורית במובאה מפרוסט: „למי יהיה הנצחון”.

נפסה על א־אלה אספקטים, כגון: המאבק על קיומם של בת־יספר בגיטו, המאמצים למתן שירותי דת ותרבות לאוכלוסיית, וכו'. בעיות אלו תופסות מקום חשוב ביומן, אבל אינן מבודדות מהיחס אל המטרה הראשית.

אני מוכיר, שמהלך המחשבה, שתואר כאן, הוגדר כיחס־התנאי הכלת־רמיציאות. אבל מתקבל על הדעת, כי נכון יהיה, אם נאמר, שצ'רניאקוב לא יכול היה לנקוט בכלל־משחק אחרים. הנכונות של הנחה זו מקבלת חיזוק מהעובדה, שמרדכי טננבאום, אחד ממפקדי מרד גיטו ביאליסטוק, גרס — עוד בתחילת 1943 — שיש להקריב 6,300 יהודים למען להציל 35,000.”

הכללים בהם מדובר מסבירים היטב את התנגותו של יו"ר הקהילה. לו ידע מראש באלה אמצעים להשמדת היהודים ינקטו הנאצים — וחשוב מזה, לו האמין שקיימת בכלל אפשרות כזו — חושבני, כי לא היה נשאר בתפקידו.

כאן יש לשאול: האם הצד השני, ז"א הגרמנים, ידע כבר מלכתחילה, שמטרתו היא חיטולם הפיזי של היהודים באמצעים מצויים ובאמצעים מיוחדים, שהוצאאו לצורך מטרה זו? כידוע, זאת היא שאלה, העומדת לזוויכוח בהיסטוריוגרפיה של ימינו ותכופות מוגדרת בצורה מוטעית משום שאינם מבדילים, למעשה, בין המטרה לבין ביצועה. מנקודת מבט זו מעניינות שתי הערותיה של תגה ארגנט, אותן אני מביא בלי המנגנון הביבליוגרפי. ארגנט, בהסתמכה על ה„טיישנשרעכע” („שירות

מסביב לשולחן" של היטלר, היא כותבת, שבשנת 1942 היטלר כל הזמן דיבר על „גירוש היהודים — עד האחרון" והעברתם לסיביר, לאפריקה או למדגסקר, בה בשעה, שלמעשה קיבל את ההחלטה בדבר „הפתרון הסופי" לפני ההתקפה על רוסיה, כנראה בשנת 1940, ואת הצו להתקנת תארינגאזים נתן בסתיו 1941. כבר באביב 1941 ידע היטלר, שהיהודים (מוכרחים להיות) מחוסלים עד האחרון עוד לפני סוף המלחמה. זה היה רצונו וגם פקודתו של הפיהרר.¹¹

אבל מאורעות השנים 1940—1941 הוכיחו, שכל אמצעי ההשמדה שאחזו בהם הגרמנים וב„תוספת" ההמתות ההמוניות, שגיטו וארשה ידעו עד יולי 1942 — לא „פתרו סופית" את שאלת היהודים. על כך מסרו לעצמם דין וחשבון שני הצדדים: הן המשמידים והן המושמדים.

הדרי"ח של המפלגות היהודיות הפוליטיות, שצוטט כבר כאן לא אחת, מביע זאת במלים אלו: „אין כל ספק, שהתקוות שתלו הגרמנים בהקמת מחנה־ההסגר בווארשה — הגיטו — או שלא התגשמו או שהתהליך המקוה היה איטי מדי [...]". ויחד עם זאת היו בניטו כאלה, שיחסית מוקדם, הבהירו לעצמם — כפי שרינגלבלום רושם ב־15.10.40 — שכתוצאה ממדיניותו של הכובש „אולי המחצית תיחותר בחיים" (רינגל, 1951: 2, עמ' 175). בתקופה ההיא, ראיה כזו של ההתרחשויות היתה ריאליה ופסימית גם יחד. מעטים היו האנשים שהודו אז עם ת. א. קפלן, שב־28.1.40, כלומר זמן רב לפני הקמת הגיטו „הפתוח", רשם, שהכובש חותר ל„השמדה טוטאלית של היהודים".¹²

הכלל היסודי שבמשחקו של צ'רניאקוב נגד הגרמנים — כפי שנוסח לאחר מעשה — מראה, שהוא כאילו פתח במאבק על חיי הציבור היהודי בווארשה, בהיותו כבר מודע ל„תנאי המשחק". אם ומתי הבהיר לעצמו, שבמאבק זה „אולי המחצית תיחותר בחיים" — קשה לומר. אבל ברור הדבר, שבכוונתו את הדו"ח של המחלקה הסטאטיסטית, מוכרח היה כבר לראות תמונה כהירה יחסית של המצב. האם הצלתם של מאתיים וכמה רבבות אנשים, תוך כדי השלמה בלתי־גמעות עם מותם של קרוב למאתיים וחמישים אלף היא בגדר של משחק — שמוותר וחייבים לנהל — זאת היא בעייתו של הנושא בנטל אחריות ההחלטה, בעיה, שכין בני־אדם לא ניתן לרונן בת.

מחיר חייהם של רבע מיליון אנשים לא היה הדבר האחד שצ'רניאקוב הסכים לשלם. הוא והמועצה כולה נאלצו לבצע הוראותיו של הכובש, ויתירה מואת: בעצמם נאלצו לפרסם הוראות כאלו, אם כי חשבו אותן לבלתי־מוסריות ומוזיקות.

מוטב יהיה אם נתבונן לדוגמה הקיצונית, המבטאת את הוויתורים, שצ'רניאקוב נאלץ היה לשלם: שירות הסדר היהודי או כפי שהיה ידוע ברבים ושנוא על כולם: המשטרה היהודית.

שני הרמזים הראשונים על איזו שהיא משטרה יהודית מופיעים ביומנו של צ'רניאקוב ברשימות מ־20.9.40 (עמ' 144) ומ־3.10.40 (עמ' 149). אלו הן, כפי הנראה, הערות שהוטלו דרך אנב עליידי פקידים נאציים, שצ'רניאקוב דחה אותן בשתיקה, ד"א לא השיב על אותן הצעות מנששות של הגרמנים. ב־12.10.40, ביום כיפור, רושם ידיר הקהילה: „בצטויותי להקים מיליציה יהודית של 1,000 איש. עד

„בלילה מ'12 עד 5 בבוקר לא ישנתי“

ל'31 באוקטובר יהיה פינוי מרצון, אחרי'כן בכפייה (המדובר בהקמת הגיטו „הפתוח“ — ר.ז.) [...]. על העירעורים שלי מטעמים כספיים ניתנה לי תשובה, שהמיליציה יכולה להיות של מתנדבים; ונוסף על כך, שכניטו יש די אמצעים חומריים“ (עמ' 152).⁷⁶

המקרה — אות מגבא רעות — רצה, שהרמו הראשון הקונקרטי אודות המשטרה היהודית הופיע בקשר עם המלה „עקירה“, אם כי הפעם היתה רק העברת אוכלוסין בתחומה של וארשה המשטרה, שזה עכשיו הוקמה, טרם יכלה לקחת חלק במיבצע זה.

צ'רניאקוב מנסה לערער על הוראות הגרמנים ובהתאם עם דרך פעולתו — מטעמים כספיים. הנסיון לא הצליח. למחרת קורא יו"ר הקהילה לשיבת המועצה ו„נבחרה ועדה לאישור אנשי שירות הסדר“ (עמ' 113). ב'27.10.40 ממנה צ'רניאקוב למנהל שירות הסדר את יוזף שרינסקי, מוטר שלפני המלחמה שירת במשטרה הפולנית והגיע לדרגת מפקח (עמ' 157).⁷⁷ במינוי זה פעל צ'רניאקוב לפי קריטריון של מקצוענות. בדרך כלל סבר, שלניהול תקין של הקהילה דרושה סקירות מקצועיות (ראה: 5.1.40, עמ' 43; 24.1.40, עמ' 49). לפי קריטריון זה מינה — הרף התנגדותם של האורתודוקסים — את המוטר אדם אטינגר, פרופיסור לקרימינולוגיה, לדובר משמעותי של הקהילה (2.7.41, עמ' 201). לא בלתיגמנעת היא ההנחה, שצ'רניאקוב, בארגון את שירות הסדר, פעל מתוך אמונה, שמוטב יהיה אם אנשים „משלנו“ ימלאו איאלה תפקידים, כביכול הם חייבים להיות פחות קשוחים ונוסף לכך לא יהיו חשודים בנשק חם. במאי 1941 מרשים הגרמנים להחליף את הלאגר, שוצים (זקיפו המתנה), באיאלה מחנות עבודה, במשטרה היהודית — מעשה, ש„היה בו כדי לגרום אושר“ לפועלים (8.5.41, עמ' 179).⁷⁸

כל רשימותיו של צ'רניאקוב מעידות על כך, ששרינסקי היה אחד מעמיתיו המקורבים ביותר, ויתירה מזו: יו"ר הקהילה מצוין מתוך הרגשת סיפוק את פעילותה המוצלחת של המשטרה: „...ביקרתי בבית־הכלא היהודי ברחוב גנשא. הוא מסודר בצורה טובה יותר מאשר הפאזיאק“ (3.7.41, עמ' 201). „סקרנו את מפקדת המשטרה, את הקומיסאריאט ואת בית־הכלא היהודי, בכל מקום סדר ונקיון“ (31.7.41, עמ' 210). ולבסוף רשימה מיום 25.7.41: „מכת הרחוב הם תקבצנים... אתמול אחר־הצהריים ראיתי כיצד נוהג איש המשמר. פשוט בתכלית הפשטות: הוא מרחיק את הקבצנים מאצל חלונותי עלידי מתן נדבות להם. דבר דומה לא היה ערשה שום שוטר בו עם אחר“ (עמ' 209).

מכיוון שהיומן מעיד ברורות, שצ'רניאקוב היה רחוק מאוד מכל שוביניזם, יש על כן לתבין קטע זה באופן שכוח: לו כגיטו הוצבה המשטרה תחתולה או הגרסנית — היה המצב גרוע יותר. אבל כך או כך, רשימה זו היא הצורמת ביותר בכל היומן. מבלי לדון באספקטים אחרים, יסודיים יותר, של קטע זה, מעיד הוא על תמימותו הרבה של יו"ר הקהילה. הרף הפסימיזם שלו — צ'רניאקוב לא העלה בדעתו אותו רעיון פשוט, שמא הכספים שהשוטר חילקם לקבצנים מקורם בקופת המשוחפת של המשטרה, שעלידי הצגה כזו רצתה לרכוש את אהדתו של היו"ר. ואולי טוב יותר, שלצ'רניאקוב היתה זרה המגטאליות של נוכל.

כך או אחרת גראה, שצ'רניאקוב הגיע למסקנה, שמכל מאמציו לארגן מערכת מינהלית יהודית מסודרת הצליח בעיקר בעניין המשטרה. על כל פנים, הוא השתדל להיטיב את תנאיהם: „תוספות אריות“, פרסים כספיים, וכר' (21.11.41, ע"פ 246, 247).

בעצם ההנחה, שיהיה טוב יותר שתפקידים מסוימים ימלא שירות הסדר היהודי, מאשר יבצעו אותם הגרמנים — נעוצים כבר מלכתחילה שורשי הסכנה. ב־13.5.41 רשם צ'רניאקוב: „מאחר ש... (מנהל הארבייטסמאט) איים בהטפות על־ידי גורמים אחרים, יאלץ שירות הסדר היהודי לספק עד למחר 1,000 פועלים למחנות“ (עמ' 182), וב־14.5.41: „אתמול סיפק שירות הסדר כ־1,000 מועמדים למחנות“ (עמ' 183).

אין סיבה להניח, שצ'רניאקוב הסכים למעשים אלה בלב קל, אולם ביסודו של דבר, „הלב הכבד“ אינו יכול לשמש הצדקה. גראה הדבר, שההסכמה להקמת המשטרה היהודית היתה התפשרות החמורה ביותר של צ'רניאקוב במשחקו עם הגרמנים, אם כי ייתכן, שהוא לא היה מקבל דעה זו. אם הציטאטה חלקוהה מ„גלי אפר“ והמופיעה כאן בפרק החמישי מתייחסת למשטרה היהודית — וכנראה שזה קרוב לאמת — או אז צ'רניאקוב האמין, שיהיה בידו לרסן את אותם „בריונים, אנשי זרוע...“. הסיכון היה גדול מאוד, וכפי שהתברר לאחר־מכן היתה הקמת שירות הסדר בבחינת התקנת מכונת תופת שהתפרצותה חלה כבר לאחר מותו של צ'רניאקוב.

כאן מן הראוי לרשום מיספר הסתייגויות. יש לזכור שהמשטרה היהודית הפכה להיות, בידי הכובש, למכשיר־השמדה רק לאחר מותו של צ'רניאקוב.

ההסתייגות הנוספת חייבת להיות מבוססת על יחס־התנאי. בקשר להוצאתם להורג של שמונה יהודים ביום 17.11.41, רשם רינגלבלום, ששרינסקי, כנראה, סירב לבצע את נזי־הדין (רינגל, 1954, 11–12, עמ' 162). וכעת, אם ידיעה זו היא נכונה, הרי מותר לשער, שעמדתו של שרינסקי נגרמה על־ידי עמדתו של צ'רניאקוב. מכל אשר ידוע לנו עליו, מותר לנו להניח, שצ'רניאקוב שלל לחלוטין, שהמשטרה היהודית תוציא לפועל גורי דין מוות, בהעריכו אותם כבלתי־חוקיים וכבארבאריים. ב־15.11.41 הוא רשם, ששוחח עם פקיד „המחלקה היהודית“ של שירות הבטחון הגרמני, סטאבנוב. „הוא (סטאבנוב — ר.ז.) אינו מאמין שיימסר ל־OD (שירות הסדר היהודי) תפקיד לא מתאים“ (עמ' 245). ברור, שהיתה זאת תשובה לטענה מסוימת של צ'רניאקוב.

אומנם הסתייגויות אלו אינן משנות את מהות הדברים. רינגלבלום העיר פעם: „...המוסדות שהוקמו בצו הכובש — מוכרחים להיות דומים לו“ (רינגל, 1955, 15–16, עמ' 287). ביהם לשירות הסדר היהודי הערה זו קולעת בהחלט.

הזכרתי כבר לעיל, שהסכמתו של צ'רניאקוב להקמת המשטרה היתה התפשרות החמורה ביותר במשחקו, שגיהל למען הצלת היהודים. אולם יש להבהיר השקפה זו. ההגדרות מסוג: „התפשרותו של צ'רניאקוב“, „צ'רניאקוב הסכים“ וכדומה — משמעותן היא מיוחדת מאוד. בוודאי יכול היה, בשמו של, לא להסכים, אבל על־ידי

„בלילה מ־12 עד 5 בבוקר לא ישנתי”

כך היה מעמיד בסכנה לא רק את חייו שלו, אלא גם את חייהם של מיספר לא תזוי מראש של אנשים אחרים.

ב־10.8.40 קיבל מכתב, שקטע ממנו רשם ביומנו: „בעמוד 9 סעיף 11 של דריה הפעולות שלך מ־26.7.40 עד 1.8.40 אתה מרשה לעצמך למתוח ביקורת על פקודות ה־ס.א. אוברפיהרר לייסט. אני מפנה את תשומת־לבך, שאם יישנה הדבר, יינקטו בתשובה לכך הצעדים החמורים ביותר. — דירפלד” (עמ’ 124). כחודש לאחר־מכן רשם צירניאקוב: „אתמול באוטובוס לא הופיעו האנשים לעבודה במחנות. כמה אנשים הומתו ביריות” (5.9.40, עמ’ 138).

למעשה, יכול היה לסרב רק פעם אחת בלבד, ובוודאי היה מודע למשמעותו של צעד שכזה. לכן יש לראות כל החלטה שלו בפרספקטיבה זו.

הערות:

1. לדוביק לאנדאו, בריניקה של שנות המלחמה והפיתוח, וארשה, 1962, כרכים 1–3 (פולנית).
2. אדם צירניאקוב, יומן ניסו וארשה 6.9.39–23.7.42 [כאן הציטוט הוא לפי המהדורה העברית, יד ושם, ירושלים, תשכ״ט. להלן: חיוטן, תאריך תרשימה ומס’ העמוד].
3. צמנואל רינגלבלום, „רשימות”, ביולטין 211 (תמוז היהודי ההיסטורי) (פולנית) [להלן: רינגל, שנת הוצאת הביולטין, מיספרו ומיספר העמוד].
4. רינגלבלום רשם שנאנצווייך, ככל הנראה, כתב ספר בשם: „שנה בגיטו”. א. רוט־קובסקי, במאמרו „סוכנות הגסטאפו בגיטו וארשה” 211 19.1956 — 20, מוסר שכרשות המכון היהודי ההיסטורי ישנם צילומים וכתב־יד הכתוב גרמנית בשם „השכונה היהודית בווארשה מ־16.4.39–16.11.40”. לדעתו של רוטקובסקי זהו דריה שנתי שהגיש גאנצווייך לגסטאפו. תיזה זו של רוטקובסקי נראית משכנעת. לשמרת זאת אין לקבל את דעתו על הסכסוך בין ה־13 — כפי שכונתה סוכנות הגסטאפו בראשותו של גאנצווייך — לבין המועצה, כסכסוך הנובע ממאבק על השלטון. תיזה זו אינה נכונה, וסוגעת ביהודי בצירניאקוב, ואין אף תוכחות, שהתנגדותו של צירניאקוב ל„שירות התעלה”, שאורגן על־ידי גאנצווייך, נשאה אופי של מאבק על סמכויות, מהיזמן — שרוטקובסקי לא יכול היה לדעתו בשנת 1956 — מתברר באופן חד־משמעי, שצירניאקוב במודע מנע מגאנצווייך כל דריסת־רגל במועצה, ויתירה מזו — רחש סלידה בלתי־מוסמית כלפיו וכלפי כל ה־13.
6. ל. לאנדאו, בריניקה..., כרך 1, עמ’ 3.
- 6א. חיים א. קפלן, מגילת יסורין, יומן ניסו וארשה 1.8.39–1.8.42, מהדורת אברהם י. כץ, לונדון, 1966 [הציטוט: לפי מהדורת „עם עובד” — „יד ושם”, תל־אביב—ירושלים, תשכ״ו, מבוא: א. י. כץ (אוניב. גירזורק)].
7. רינגלבלום כותב: „היכנון הוצאת מסת בחיקף של למעלה מ־100 גליונות. אחת התעודות החשובות ביותר מומן המלחמה” (ביולטין, 1955, 15–16, עמ’ 273). רינגל־בלום מעלה ברישומותיו מניעים שונים שהדריכו את מעולת אנשי קבוצת „שנג שבת”. כאשר בשנת 1942 החלו לראשונה לדבר על השמדת היהודים כתב בין היתר: „קבוצת „שנג שבת” חשה... ביישודה ההיסטורי הגדול, הופיקת... את העולם כולו ועניינה

16. אותו בגורלנו וייתכן שהצילה מאות אלפי יהודים פולניים מהשמדה" (1955, 15 — 16, עמ' 241). מבלי לדון כלל באשליית באשר לאיראישותו של העולם, הרי הסברה, שניתן להזעיק את העולם עלידי תוכיר ערוך היטב אודות רדיפות היהודים — וגניה לרגע, שהעולם רצה לדעת על כך — היא יותר מאשר תמימות. יותר משכנעת היא דעה אחרת של רינגלבלום: „הבינונו עד כמה חשוב הוא להשאיר, למען הדורות הבאים, את עקבות הטראגדיה של יהודי פולין. היו כאלה שסברו, כי החומר המצטבר חייב למלא תפקיד של אינפורמציה לעולם...“ (רינגל, 1955, 15 — 16, עמ' 274).
13. יוסף קרמיש, „מבוא" בספר: א. צ'רניאקוב, יומן גיפו וארשה, יד ושם, ירושלים, תשכ"ט [להלן: קרמיש, „מבוא"].
14. מאריאן פוקס, „מבוא" לספר: א. צ'רניאקוב, יומן גיפו וארשה (פולנית) [להלן: פוקס, „מבוא"].
16. המקרה העני מתייחס להזמנת ויטאניום למשרדו של יו"ר הקהילה. חיתה זו דרך למתן סיוע לאמנים (יומן, 4.2.42, עמ' 265). ניסח הדיבור בגוף שלישי בא להדגיש, שצ'רניאקוב לא הזמין את הוויטאניום לביתו הפרטי.
17. רינגלבלום מניח, שיומנו של צ'רניאקוב מכיל מידע רב בנוגע ליחסים עם שלטונות הכיבוש, עם שלטונות העיריה הפולניים וכן מידע רב על החיים החברתיים בגיטו (רינגל, 1955, 15 — 16, עמ' 279). הנחה קילפת ומעלה השערה, שרינגלבלום קרא אינאלה קטעי יומן. קטעים גדולים יותר מאלה שצ'רניאקוב הקריא פעם בישיבה הגיטית של המועצה, אולם בטקסט הרשימות אין כל הוכחה להשערה זו. אין ולו איזכור שרינגלבלום היתה לו איזה עתה אפשרות לעיין ברשימותיו של צ'רניאקוב. ניתן להניח ששני אישים אלה — כה שונים איש מרעהו — היסוד — מטעמי מחתרת — את יחסיהם ההדדיים, אולם אי־הרצון החד־צדדי של רינגלבלום כלפי יו"ר הקהילה שולל הנחה זו.
18. ישעיה טרונק, ידנראט, בירז'ורק, 1972 (אנגלית) [להלן: טרונק].
19. יעקב סלואן, „מבוא" לספר: עמנואל רינגלבלום, רשימות מגיטו וארשה (אנגלית).
20. טרונק, עמ' 539. „יוטשנקה" („השחר") — כתבי־עת מטעם „גורדוניה", תנועת בוער ציונית־חלוצית.
21. כלל קונספיראטיבי של צנזורה פנימית מנחה את רשימותיו של רינגלבלום. לעתים זאת היא קונספיראטיביות הנימה למדי, המתבטאת ברישום נטרקיות של שמות וכו'. תמימות מדהימה, בייחוד לעומת פעילותה של קבוצת „עוג שבת", אותה אירגן בתצלוח רבה ומתוך קונספיראציה מובהקת.
22. על כך כותבים גם מאדאיצ'יק ופוקס, המסתמכים על עדותו של בדנארצ'יק, ראה: צ'סלאב מאדאיצ'יק, מדיניותו של הרייך השלישי בפולין הכבושה, וארשה, 1970, כרך 1, ע"פ 226, 227 (פולנית).
23. פוקס, „מבוא", עמ' 8.
24. רשימת ספרי הקריאה של צ'רניאקוב, דומה, כאילו מקרית היא. אבל אין הדבר כך. מחבר היומן היה בוחר בקסידה את ספריו לקריאה. מעיד על כך הרישום המשמש, המתייחס כנראה לפרוס' מאיר באלאבאן: „היסטוריון אחד מביא לי מדי פעם בפעם את ספריו ואני האומלל, מה עשיתי לו, שהוא מטיל עלי משא זה?" (יומן, 16.3.40, עמ' 92).
25. המובאה משקספיר פותחת את פנקס־הרשימות השישי ואין עליה תאריך. הרשימות שלאחר־מכן נושאת את התאריך 23.4.41. כפי שידוע, חחמשת הפנקסים, בהם ערך צ'רניאקוב את רשימותיו, הפנקס החמישי הלך לאיבוד. אין זה מן הנמנע, שהמובאה הפותחת את הפנקס השישי מתייחסת לקטעים האחרונים של הפנקס החמישי. אבל זאת היא השערה בלבד.
27. האימרה על צ'רצ'יל לקוחה מהספר: R. Landau, Paderevski Musician and Statesman, בירז'ורק, 1934. אין כל נדאות, שצ'רניאקוב קרא את הספר בסקור האנגלי. כפי הנראה קרא אותו בתרגום הפולני, שהופיע בווארשה ב־1935.

„בלילה מ'ב' צד 3 בבוקר לא ישנתי“

28. רות פופס-אקובסקה, „כשליבו של אדם צ'רניאקוב“, פאלקשטיטע, 1971, מס' 47 (יידיש), זהו אחד מהמסות הקטנים, בהם דנה המחברת — לראשונה בתחומה של פולין — במהדורה הירושלמית של היומן.
29. מובאה זו מהווה דוגמה ליחס האוטו־אירוני של צ'רניאקוב ומקבל חשיבות־יתר, אם נזכור, שבמדוע, ויתר על יציאה לחו"ל, אל אותם עסקים פוליטיים־חברתיים, שנשטן את הציבור היהודי ב„עת צרה“ והיפשו מקלט בשווייץ או בארץ־ישראל, רחש אירצון עמוק, אותו ביטא לא פעם ברשימותיו.
30. במאי 1942, כאשר השלטונות הגרמניים ידעו כבר ברורות שהגינו נידון להשמדה, החלו להסריט סרט על חייו היהודים.
31. קטע זה הוא בעל חשיבות רבה להבנת עמדתו של צ'רניאקוב, הוא ראה את עצמו כירי הקהילה היהודית, שנתמנה בשעה היסטורית, על־ידי ראש עיריית וארשה ולא כשליט־טובה מטעם שלטונות הכיבוש הנאציים כמו מלך קרואטיה.
32. לאונארד טושנט, *The Pavement of Hell, 3 Leaders of the Judenrat*, ניו־יורק, 1972, עמ' 128.
33. יחסו השלילי אל רומקובסקי מהווה אחת הנקודות המעטות במדיניות היהודית הפנימית, בהן מתקרבות דעותיהם של צ'רניאקוב ורינגלבלום זו אל זו. הדו"ח על ביקורו של רומקובסקי אצל צ'רניאקוב בוארשה ורשימה מורחבת של רינגלבלום בנושא זה נחנים תמונת דומה (רינגל, 2, 1951, 137–139).
34. קרמיש, „מבוא“, אצל רינגלבלום אנו קוראים: „יצחק כצנלסון מבקר מזמן לזמן אצלי (אצל גאנצווייך — 1.7), (רינגל, 1955, 13–14, עמ' 228). נראה, שכצנלסון — כמו רוב האנשים — דרש יותר מאחרים מאשר מעצמו. ייתכן גם שהרעב הוא שהביאו לביתו של גאנצווייך, דבר הנותן הסבר כלשהו לאי־ברצותו בבחירת ידידים.
35. קרמיש, „מבוא“, מן הראוי להביא קטע גדול יותר מיומנו של קפלן, המוקדש למעו של צ'רניאקוב, אבל יש לציון לסניכין את יחסו השלילי של קפלן אל צ'רניאקוב. ב־27.10.40 הוא רושם: „מי שם לב לאיזה פלוני האינגליזר, שמנדריק שבשמן־דריקים, שאף מתבילל לא היה מטעמים אידיאולוגיים, אלא מטעמים תועלתניים... עם פרוץ המלחמה והקהילה נתייחמה, כי יוציאה ומנהליה נמלטו על נפשם, נמלך סטאלינסקי וקרא לנשיא של היום למלוך...“ (ח. א. קפלן, עמ' 376–377). אין זאת הרשימה היחידה הכתובה במגנן זה ואולי אפילו לא החריפה ביותר; ודווקא משום כך, היא מדגישה בחריפות־יתר את הרושם, שהתאכדותו של צ'רניאקוב עשתה על קפלן. ב־26.7.42 הוא רושם: „הקרבת הראשון של הגירוש היה הגשיא, אדם צ'רניאקוב, שאיבד את עצמו לדעת על־ידי הרעלה בבניין הקהילה. במותו הנציח את שמו יותר מאשר בחייו, סופו מזכית על תחילתו, שעבר, עמל וטרח למען העם; שהפך בטובתו ובחזון קיומו, אף כי לא כל הגעשה בשמו היה ראוי לתחילה ולשבח“ (עמ' 547).
40. רינגלבלום, רשימות מניסו וארשה (אנגלית), עמ' 224.
41. גירסה מיוחדת של האשמה זו היתה נפוצה בשנות ה־50, אמרו, שאקציית־חיסול־הגיטו הראשונה, הפחיעה את רובם של היהודים בגלל הבטחותיהם הבוגדניות של אנשי הוורגראט, שבעקשנות דחו את השמועות בנושא זה (ב. מארק, „תנועת ההתנגדות וראשית הסדר בגיטו“, *פולשין* 211, 1, 1951, עמ' 5 (פולנית). לכאורה אמת — ובכל זאת לא אמת.
42. הסקט פורטם בשם, „חיסול וארשה היהודית“, *פולשין* 211, 1, 1951, [להלן: ד"ח].
43. שם, עמ' 61.
44. שם, עמ' 83.
45. רינגלבלום היה מעורב בוויכוחים בין „חסידי היידיש“ לבין „חסידי העברית“. בהיותו מחסידי התרבות היהודית ביידיש, הבליט בהדגשת־יתר את יתרונותיה — לפי דעתו — של תרבות זו. מכאן התחת, הכלולה בקטע המצוטט, שהמורדים היו מקריב ה„יידישטיים“, הנחה שלא היה לה כל בסיס, ועל כך: במקום אחר של זכרונותיו, בכתבו על אנליכין.

46. על מהותן של „בריאותי ו„מחלה“ נכתבה כבר ספרות רבה. לדוגמה: מחקרו של טאלקוט פארסונס, משנת 1958, „בריאות ומחלה“, כדרך שבנה החברה והאישיות (וארשה, 1969), או של אנטוני קאמפינסקי, פסיכופרזיה (וארשה, 1972), קצב החיים (קראקוב, 1973) (פולנית).
47. מיזיסלאב טוצ'אר, זכרונות משנות הכיבוש אודות יאנק סלאבינסקי, הפקודה הצבאית הדיסטורית, 1973, מס' 4, הוא כותב: „בהיסטוריה העשירה של עמנו היה תמיד, כאשר הארץ — אחד או רבים — איים על קיומנו, צמח ועלה בעמנו מנהיג שסחף אחריו את מיטב הכוחות החברתיים המודעים לכך, שכל עוד לא ירדו את גס המרד — האיסה תוליד גבלים ובני-בליעל וכמרכן תשליט אישיות מסוכנת ואפאטיה. שלא כן, לדוגמה, אצל היהודים, אלה, חרף העזרה שקיבלו מרבבות פולנים, לא הצליחו לעבור את מחסום המצב הפסיכי הזה. מבואיב מאדי“.
48. אננה פאולצ'ינסקה, קריים וזוח הפייה. שריטט סוציולוגי של הפרובלימאטיקה של אושוויץ, ורשה, 1973, עמ' 14 (פולנית).
49. קרמיש, „מבוא“.
50. שם, עמ' 221.
51. צ'סלאב מאדאייצ'יק מוסר על 238,000 קורבנות ואילו ב. מארק — למעלה מ-300,000. מדיניות הרייך השלישי בפולין הכבושה, כרך 2, עמ' 321. המרד בגיטו ורשה, ורשה, 1963, עמ' 11 (פולנית). ב. ברנשטיין וא. רוטקובסקי, במאמרים „האנכלוסיה היהודית בווארשה בשנים 1939–1943“, ביולשין 211, 1958, מס' 26 (פולנית). נטים לראות את המיספרים 280–300 אלפי קורבנות האקציה מוילנא—ספטמבר כמיספרים הקרובים לאמת. מאלה — לפי חישובם — 226,000 גורשו לטרבלינקה, 10–13 אלף נשלו בשטח הגיטו, ומ-25,000 שנמלטו — רובם נהרגו. מחברי המאמר מעריכים שבסתיו 1942 נותרו בגיטו כ-60,000 איש. בנושא זה משכנעת יותר דעתו של ולאדיסלאב בארטובסקי. הוא מעריך, שהנתונים הוורדאיים ביותר הם אלה הכלולים בדו"ח של גנרל ה"ס.ס., שפקד על אקציות חיסול הגיטו ב־1943, אותו העביר לשלטונות בברלין. אנו קוראים: „אקציות הגירוש הגדולה הראשונה בוצעה בתקופה מ־22.7.42 עד 3.10.42. באקציה זו גורשו 310,332 יהודים“, The Report of Jaergen Stroop Concerning the Uprising in the Ghetto of Warsaw and the Liquidation of the Jewish Residential Area, מהדורת ב. מארק, ורשה, 1968, עמ' 19.
52. ב. מארק, „המרד בגיטו ורשה“, תפידות, ע"צ 200–201 (פולנית). הראדיוגרם של הגנרל רובצקי מעיד על אי-הבנה טראגית וחוסר הבחנה פאטאלי של המפקד, שמסקנות אחרים המספרים על ויכוחים בנושא זה — נודע כהומקד במתן עזרה אקטיבית ליהודים (צ', מאדאייצ'יק, מדיניות הרייך השלישי..., כרך 2, עמ' 320). כתחום הגיטו פעלו אז שני אירגונים צבאיים: אירגון יהודי צבאי (ZOW) ואירגון יהודי לחם (ZOB). החשדות שה-ZOW הוא קומוניסטי — הם דברי תבל, מכיוון שהגרעין של אירגון זה היה מורכב מאנשים א־פוליטיים או כאלה שהיו קשורים עם ביחור, כלומר עם תנועה, שלכל הדעות היא ימנית. במסגרת ZOB היו, אומנם, גם מיספר לא גדול של קומוניסטים, אבל את הרוב המכריע היוו ציונים מגוונים פוליטיים שונים. לדאכונגו, לא ידע גנרל רובצקי — כנראה — כלל וכלל מי הוא אנליכין ולו היה יודע הוא ראה בו קומוניסט — אראז חייב היה להימצא תחת לחץ חוק של המיתוס על הידיאורקומנט. היתוצאה מאותו חוסר-אבחנה יכלה לגרום רק לחיזוק יתר של עמדות הקומוניסטים בוועד היהודי הלאומי וספק בדבר אם גרטרובצקי היה מעוניין בתוצאה כזו.
53. ב. מארק, המרד בגיטו ורשה, ע"צ 188–189 (פולנית).
54. הקוה כאלו טופחו לא בגיטו בלבד. „בבואות“ רבות נספצו בשנות הכיבוש בכל רחבי פולין. מובן הדבר, ששכל שחברה מסוימת מנותקת יותר מן העולם — גבואות ושמועות מעין אלו מתעצמות והשפעתן גדלה. על כל פנים, הלכידות כאלה הוסיפו גם בצד

„בלילה מ־12 עד 5 בבוקר לא ישנתו“

הארי. לאנדאו, שעבד במרכז הבלתי־ליגאלי לאינפורמציה, רושם ב־2.12.42: „שתי המיתקפות הסובייטיות, ובייחוד מיתקפת זיקוב בהזית מוסקבה, צוררו שוב תקות, שייתכן ותמלחמה תסתיים בקרוב“ (כרוניקה של שנות המלחמה והניצחון, כרך 2, עמ' 8, פולנית).

57. אברהם לוין, אחד מכותבי היומנים בגיטו, רושם ב־28.3.42 סיפורה של יהודיה אחת מנרמניה „שהמחפז (בגרמנית — ר.י.) היא עניין של הצתיד הקרוב ביותר“ (א, לוין, „יומן גיטו וארשה“, ביולשין 211, 1956, 19—20, עמ' 193) (לוין כתב את יומנו, חלקו ביידיש וחלקו בעברית). מכיוון שלווין היה עמיתו של רינגלבלום והאחרון היה מעבד את הרישומים ויתכן ש„דיעה“ זו חזרה ונשנית במקום אחר. היהודיה מנרמניה יכלה להיות מהפכנית גלובלית וייתכן גם שהדבר פשוט מאוד: את שאיפותיה החסודות ראתה כמציאות. אבל העובדה היא שלאנדאו, שפעל בתנאים שונים לחלוטין והיה אנאליטיקן קריזי, הביע ב־2.12.42 השקפה, אומנם לא כה קיצונית בחוסר־הבנה למהותו של המשטר הטוטאליטארי, אבל בכל זאת, מעין זו: „קשה להניח שבגרמניה לא השתנו הלכידה ושלל התחיל לפגוע הפחד מפני המשטר“ (כרוניקה של שנות..., כרך 2, עמ' 9). השקפה זו מבוססת על התנחה, שאנשים „גורמאליים“ חייבים לשנות משטר שכוה כמו המשטר הנאצי, ואם הם משרתים אותו — הרי זה רק מתוך פחד בלבד. ביסודה של הנחה זו קיימת ראייה אפטימיסטית מדי על טבע האדם.

58. אברהם לוין, „יומן גיטו וארשה“, ביולשין 211, 1956, 19—20, עמ' 172.

59. שם, עמ' 190.

60. רייגודוקי, 11 חודשים במחנה־ההשמדה בטרבלינקה, ביולשין 211, 1958, 25, עמ' 101. המחבר גורש לטרבלינקה בקיץ 1942.

62. פוקס, „מבוא“, עמ' 9.

63. דו"ח האירגונים היהודיים ללונדון מוסר בטעות, שב־18.7.42 הודיע צ'רניאקוב לשירות הסדר היהודי על הכחשות הגרמנים. חוזר על כך פוקס („מבוא“, עמ' 8). מרישמותו של צ'רניאקוב מסתבר, שהוא בעצמו הרגיע את האנשים ביום ה־19.8 ולמפקד שירות הסדר היהודי מוסר על הבטחותיהם של הגרמנים ועל ההוראה לפרסמן (יומן, 20.8.42, ע"פ 249—250).

64. ב. מארק, הסדר בגיטו וארשה. תקורות, עמ' 181. הודיע המצוטט של מודיכ טנגבאום, אחד ממארגני ומפקדי מרד גיטו ביאליסטוק נכתב בשנת 1943.

65. ללא ספק יוסיפו כאן פירסומי הקורספונדנציה של המועצה עם השלטונות הנאציים ועם עיריית וארשה, ואם המדובר הוא בסיכון הכרוך במשתק־ההימורים, מי יכלה את מי? מן הראוי להביא מדברי צ'רניאקוב על קברו של משולם קאמינר בחורף 1941. המקורות מספרים, שצ'רניאקוב אמר: „אנו חסרי־ישע, לא נעמוד בכך. התפלל עבורנו לעזרה. אחריה יתיה מאחורי“, מלים אלו מביא מיכאל זילברברגר, מורה בווארשה־שלפני־המלחמה וגם בגיטו (A Warsaw Diary 1939—1945, לונדון, 1960, עמ' 87). לא מן הנמנע הוא, שאכן צ'רניאקוב אמר בדברים האלה, אבל יש להוסיף, כי אל ספרו של זילברברגר כאל מקור היסטורי יש להתייחס בהירות (חשם „יומן וארשא מטעה, מכיוון שתוכנו אינו מעיד על כך).

66. ביטוי לנסיגה יחידה מעמדה זו אנו מוצאים ברשימה מ־31.9.41, צ'רניאקוב מוסר את תוכן טענותיו בשיחתו עם קומיסאר הגיטו, אווארסואלד, נובע מכאן, שהפעם טען יותר תקווה כך, כאילו סבר, שאווארסואלד יכול היה להיות מצויין בהטבת התנאים בגיטו.

67. טרונק בפרק ה־12 של ספרו נותן דוגמאות של חברי היודנראט, שלא הסכימו למלא תפקידים אלה. אנשים אלה הצילו עצמם על־ידי בריחה לצד הארי או לעיר אחרת. בנוביסוץ, אחד מחברי המועצה, שסירב, בסוף שנת 1941, לקחת חלק באקציית הגירוש — סיים את חייו במסאפר.

68. ב. ברנשטיין וא. רוטקובסקי, „האוכלוסיה היהודית בווארשה“, ביולשין 211.

69. המחקר הבלתי-לינאלי למחצה שנערך בניו וארשה על-ידי הסטאטיסטיקן מ. ליגור מוסר : „ראשונים ממים הפליטים, אחריכך — דלת-העם המרוכזת ב„בתי-המוות““. כמ"כ : „מהממים — אחוז הגברים גבוה יותר מאשר הנשים והילדים“ (רינגל, 1958, עמ' 7).
70. סרונק, כנ"ל, ע"ע 430—431.
71. חנה ארנט, *The Origins of Totalitarianism*, עמ' 342, הערה 4.
72. „היסטוריה של וארשה היהודית“, ביולשין 211.
73. ח. א. קפלן, יומן גישו וארשה, עמ' 182.
74. זה שולל את משפטו של אייזנבאך, שכתב ש„שלטונות ה"ס.ס. הירשו (הדגשה — ר.ר.) ליהודים חקמת משטרה בגיטו (מדיניות החיסול) להשגת היתורים, עמ' 243; פולנית).
75. שרינסקי מילא את חובותיו כקאחולי גם בהיותו מפקד המשטרה בגיטו (יומן, 12.11.41).
76. כאשר מדובר במחנות-העבודה, הצדק דורש לטער את ציריניאקוב ואת המועצה מהאשמה אחת. רינגלבלום כותב ב" 36.5.41, שנציגי המועצה שנשלחו לבקר ב" 1940 את מחנות העבודה כלל וכלל לא ביקרו בהם ובכל זאת הגישו דו"ח שהכל בסדר (רינגל, 1952, 1, ע"ע 76—78), והנה הדו"ח של מחנות-העבודה של הקהילה לשנת 1940 מכחיש דבר זה (השטות וההורו בשטח פולין בתקופת המיכרס ההיסטוריים — אוקף תעודות בעריכת ט. ברנשטיין ואחרים, וארשה, 1957, ע"ע 221—224; פולנית). ביומן אנו מוצאים למעלה מ" 10 רשימות מהחודשים אוגוסט—ספטמבר, המכחישות את האיןפורמאציה של רינגלבלום.
77. מהרשימות הדנות במשטרה, שתיים במיוחד אינן ברורות, בתאריכים 21.11.41 ו" 23.11.41 (ע"ע 246—247). בראשונה מסופר שציריניאקוב עם שרינסקי ביקשו מקאמלאה, קצין בצבא הגרמני, שיתערב בעניין „המאורעות האחרונים“. בשניה — עניין המיפקד „לזכר חללי שירות הסדר“. לרעתו של פוקס מהיחסת הרשימה הראשונה ליהודים שנוו למות ב" 17.11.41 על יציאת בלתי-לינאלית מהגיטו. את השניה אין פוקס מסביר. אולם, סבורני שבקשה להתערבות, חמישה ימים לאחר ביצוע גור'הרין, היא חסרת-טעם. לעומת זאת, ניתן לשער שקיים איזה שהוא קשר בין הטיה עם קאמלאה והמיפקד לזכר „חללי שירות הסדר“, שנערך יומיים לאחר-מכן. כמובן, שזאת היא השערה בלבד.
78. רינגלבלום כותב ב" 26.4.41 : „הגרמנים איימו, שאם מיכסת האנשים המיועדים למשלוח למחנות לא תהיה מלאה — יפסיקו את אספקת המזון ויפרכו מעורים בסיוע ה"ס.ס. רינגל, 1952, 3, עמ' 79).
79. לשני הקמת המשטרה היהודית מילאה תפקידים אלה המשטרה הכחולה (יומן, 7.9.40).

(מפולנית : חיים רשף)

IN THIS ISSUE

Sources and Evidence

- **"The Only Jew"** is the detailed record of **David Epstein** of what happened in the little town of Libishey, in the district of Kamin-Kushirsk, province of Pinsk, in the days of the holocaust. It is written in popular Yiddish, by D.E. who, together with his wife, joined the partisans when the ghetto was liquidated. He was wounded in battle near Kovel. When recording the facts in writing, in the end of the war, D.E. was under the impression that he was the only survivor of "his Jewish people".
- **"The Story of the s/s 'Pancho' — 1940—1942"** is the story about one of the Jewish refugees ships that tried to reach the shores of Eretz Israel during the years of the holocaust. The article is part of a study done by **Bruce Lawrence** on "The story of the Jews detained in the camp Paramonte di Tercia in Italy in 1940—1945" under the auspices of the Institute for contemporary Jewry at the Hebrew University in Jerusalem.

Research

- **"From Midnight Until 5 O'clock in the Morning I didn't Sleep"**, by **Roman Zimandt**, is an important and interesting attempt to analyze and to explain the diary of Adam Czerniakov, the head of the Judenrat of Warsaw, who, as we know, ended his life, because of the deportations from the ghetto in the Summer of 1942. R.Z. is a student of Polish literature, who lives in Poland. His work is an attempt to understand the workings of Czerniakov's mind through critical analysis of the original text. The final part of the essay will be printed in the next issue.
- **"The Ghetto as a Form of Government"** by Prof. **Raul Hilberg** (Dep. of Political Sciences, University of Vermont, U.S.A) and **"Reactions of the Jewish Leadership to Nazi Policies"** by Prof. **Yehuda Bauer** (Inst. of Contemporary Jewry, Hebrew University, Jerusalem) are two lectures given in March 1975 in New York at a conference on "The Holocaust — 30 Years Later", organized by the Institute of Contemporary Jewry, Jerusalem, with the assistance of the United Jewish Appeal.